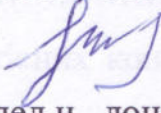

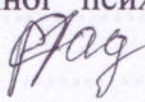
ІЗМАЇЛЬСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ГУМАНІТАРНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

Кафедра загальної та практичної психології

**ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ КОНФЛІКТІВ
В ПІДЛІТКОВОМУ ВІЦІ**

Кваліфікаційна робота здобувача
освітнього ступеня бакалавр
спеціальності 053 Психологія
освітньої програми Психологія
Куневої Юлії Станіславівни

Керівник к.пед.н., доцент кафедри
загальної та практичної психології,
ІДГУ Радкіна В.Ф.

Рецензент завідувач кафедри
загальної педагогіки і спеціальної
освіти к.пед.н., доц. Звекова В.К.

Робота допущена до захисту
на засіданні кафедри загальної та практичної психології
протокол № 13 від «05» серпня 2024 р.

Завідувач кафедри

[Signature] Магоха Т. С.
(підпис) (прізвище, ініціали)

Робота пройшла публічний захист
на відкритому засіданні ЕК

«21» серпня 2024 р.

Оцінка 90 вигідно
(за стобальною шкалою) (за традиційною шкалою)

Голова ЕК

[Signature] Мокерчук Н.О.
(підпис) (прізвище, ініціали)

ЗМІСТ

ВСТУП	3
РОЗДІЛ I. ТЕОРЕТИЧНИЙ АНАЛІЗ ПРОБЛЕМИ ОСОБИСТІСНИХ КОНФЛІКТІВ У ПІДЛІТКОВОМУ ВІЦІ	6
1.1. Основні підходи до визначення поняття конфлікту як соціально-психологічного явища.....	6
1.2. Психологічні особливості підліткового віку.....	19
1.3. Особливості прояву конфліктності в підлітковому віці.....	26
РОЗДІЛ II. ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ОСОБЛИВОСТЕЙ ПОВЕДІНКИ ПІДЛІТКІВ У КОНФЛІКТНИХ СИТУАЦІЯХ	41
2.1. Методики вивчення конфліктної поведінки особистості	41
2.2. Аналіз і інтерпретація результатів дослідження особливостей поведінки у конфліктних ситуаціях осіб підліткового віку.....	44
2.3. Методи профілактики та корекції міжособистісних конфліктів у роботі практичного психолога з підлітками.....	50
ВИСНОВКИ	63
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	65

ВСТУП

Актуальність дослідження. Війна в Україні стала стресовим випробуванням для всіх верств населення, і особливо сильно постраждали діти та підлітки – найуразливіша частина суспільства. Вони стикаються з численними соціальними, психічними та емоційними труднощами через зміну середовища проживання, навчання та звичного кола спілкування, а також через необхідність звикати до нового режиму життя і побутових умов. У процесі адаптації до цих нових умов підлітки перебувають у стані психічного напруження, в якому вони осмислюють і переживають побачене, почуте та відчуте. Це вимагає від них значних психологічних ресурсів і призводить до появи адаптаційних реакцій, спрямованих на пристосування до нових умов життя. Такі реакції можуть проявлятися схильністю до конфліктів та агресивності, що негативно впливає на їхню соціальну та психологічну стабільність. У таких умовах зростає інтерес до соціально-психологічних аспектів конфліктної поведінки особистості, зокрема до виявів зростання агресивних тенденцій у підлітковому середовищі.

Проблема конфліктів завжди викликала інтерес серед дослідників, і представники різних психологічних напрямків як в зарубіжній, так і в українській психології працювали над її розумінням і розв'язанням. Зокрема, у зарубіжній психології вона представлена роботами представників різних підходів: психоаналітичного (З. Фройд, К.-Г. Юнг та А. Адлер); фрустраційно-агресивного (Д. Доллард, Н. Міллер); поведінкового (А. Басс, А. Бандура); соціометричного (Дж. Морено, Г. Гурвіч). В Україні проблему конфліктів успішно розробляють В.О. Джелалі, Г.В. Ложкін, С.А. Котловий, В.С. Орлянський, М.І. Пірен, Н.І. Пов'якель, Т. Ю.Ульянова, О. А. Чала. У віковому аспекті проблему конфліктів вивчали Б.П. Жизневський, М.І. Коцко, М.І Тютюнник (конфлікти дітей дошкільного віку), Т.В. Драгунова, В.І. Ілійчук, О.В. Первишева (конфлікти у підлітковому віці). Конфлікти у

ранньому юнацькому віці стали предметом досліджень А.І. Бузніка, В.Г. Ласькової, Н.О. Макарчук, Л.П.Матяш-Заяц. Питання попередження конфліктності, в т.ч. у професійній діяльності, знайшло своє відображення у психологічних працях Е. Донченко, О. Коберника, К. Левіна, Т. Титаренко, К. Хорні, З. Фрейда.

Таким чином, з огляду на актуальність, недостатній рівень теоретичної розробки та практичної значущості даної проблеми було обумовлено доцільність вибору теми дослідження «Психологічні особливості конфліктів в підлітковому віці».

Мета дослідження полягає в теоретико-емпіричному обґрунтуванні понять «конфлікт», «конфліктність»; «підлітковий вік»; виявленні основних напрямків їх вивчення; дослідженні психологічних особливостей конфліктів в підлітковому віці та шляхів їх вирішення.

Завдання дослідження:

1) на підставі аналізу психологічної літератури визначити поняття «конфлікт», «конфліктність»; виділити й описати основні види й причини виникнення;

2) аналізуючи літературу, визначити поняття «підлітковий вік» та виявити психологічні особливості та новоутворення цього віку;

3) на підставі аналізу психологічної літератури, проаналізувати особливості поведінки у конфліктних ситуаціях осіб підліткового віку;

4) відібрати адекватний меті дослідження надійний психодіагностичний інструментарій вивчення особливостей прояву конфліктної поведінки підлітків;

5) здійснити емпіричне дослідження особливостей прояву конфліктної поведінки підлітків та обробити результати, отримані в ході дослідження.

6) описати програму профілактики та корекції конфліктів у роботі практичного психолога з підлітками

Об'єкт дослідження – конфлікт як соціально - психологічне явище.

Предмет дослідження – психологічні особливості конфліктів в підлітковому віці.

Методи дослідження. У роботі використовується система методів, яка включає: теоретичний аналіз та систематизацію підходів й емпіричних результатів, що містяться в психодіагностичній літературі з проблеми дослідження проявів конфліктної поведінки. Дослідження проводилося за допомогою наступних методик: «Діагностика схильності до конфліктної поведінки» К. Томаса (адаптація Н.Гришиної), «Діагностика рівня конфліктності особистості» (Г. В. Ложкін, Н. І. Повякель) та «Особистісна агресивність і конфліктність» (Є. П. Ільїн, П. А. Ковальов).

Практичне значення кваліфікаційної роботи полягає в можливості використання результатів дослідження для розробки тренінгових програм з профілактики конфліктної поведінки серед підлітків. Отримані дані можуть бути корисні для практикуючих психологів та педагогів, які працюють з підлітками у консультативній та освітній діяльності, допомагаючи їм у розробці ефективних методик роботи з молоддю.

Результати апробації дослідження.

Теоретичний аналіз проблеми особистісних конфліктів у підлітковому віці. *Сучасна психологія: проблеми та перспективи. Збірник наукових праць за матеріалами Всеукраїнської науково-практичної конференції «Сучасна психологія: проблеми і перспективи» (10 травня 2024 р.).* Ізмаїл: РВВ ІДГУ. 2024.

Структура і обсяг роботи. Робота складається зі вступу, двох розділів, висновків, списку використаних джерел. Робота викладена на 64 сторінках, має 3 таблиці, 3 рисунки, список джерел включає 69 найменувань літератури.

РОЗДІЛ I. ТЕОРЕТИЧНИЙ АНАЛІЗ ПРОБЛЕМИ ОСОБИСТІСНИХ КОНФЛІКТІВ У ПІДЛІТКОВОМУ ВІЦІ

1.1. Основні підходи до визначення поняття конфлікту як соціально-психологічного явища

У періоди глибоких і швидких суспільних змін особистість змушена визначатися та приймати нестандартні рішення. Під час війни людина стикається з фрустрацією, невизначеністю та необхідністю діяти в екстремальних умовах, часто відчуваючи брак особистісних ресурсів. У таких умовах особистість робить щоденні та екзистенційні вибори, зокрема, щодо поведінки в конфліктах із собою та оточенням. Це призводить до актуалізації невирішених у минулому ситуацій і труднощів у відносинах, через що людина може втрачати довіру як до інших, так і до себе. Одним з найбільш гострих проявів цих змін є збільшення напруження та конфліктності у міжособистісних відносинах.

Актуальність дослідження обумовлена не лише самими змінами у сучасному суспільстві, але й необхідністю розробки теоретичних засад вивчення конфліктної поведінки, ресурсів конфліктів, особистісних властивостей, що супроводжують конфлікти та їхніх індивідуально-психологічних особливостей. Дослідження цієї проблеми також має практичне значення, оскільки воно спрямоване на супровід та корекцію поведінки осіб, які мають тенденцію до конфліктності у спілкуванні, в тому числі професійному, міжособистісній взаємодії та іншому, а також на розвиток саморегуляції конфліктів [5].

У сучасних умовах українського суспільства вкрай важливим стає формування у молодого покоління знань, умінь і навичок, пов'язаних із просоціальною поведінкою. Незважаючи на те, що підлітковий вік був досить детально вивчений в психології ХХ століття, сучасні підлітки

відрізняються від однолітків попередніх поколінь за рядом соціально-психологічних особливостей. Серед них особливу увагу дослідники приділяють підвищеній конфліктності підлітків як у загальній шкільній атмосфері, так і у педагогічному процесі зокрема. Сучасні підлітки частіше проявляють девіантну і навіть делінквентну поведінку. Практика демонструє, що підлітки не вміють ефективно вирішувати конфлікти, і в їхніх відносинах переважають деструктивні тенденції [52].

Аналіз спеціалізованої психологічної літератури підтверджує постійний інтерес дослідників до проблеми міжособистісних конфліктів. У багатьох наукових працях вчених з усього світу, включаючи вітчизняних та зарубіжних психологів, знаходимо різноманітні підходи до вивчення міжособистісних конфліктів, дослідження їхніх причин, особливостей розвитку та можливих шляхів вирішення. Однак, не дивлячись на те, що ця проблема має довгу історію в дослідницькому полі, на сьогоднішній день в психологічній науці ще не сформувалося загальноприйняте розуміння даного явища [24].

Аналіз зарубіжної психологічної літератури демонструє, що кожна психологічна теорія має своє власне розуміння міжособистісного конфлікту. Перші спроби створити теоретичні моделі конфлікту відбулися у другій половині XIX століття, але цілісні концепції конфліктів виникли на рубежі XIX і XX століть. На сьогоднішній день існує багато різних теоретичних підходів до цієї проблеми. Однією з перших цілісних концепцій є психоаналітичний підхід. З.Фрейд вважав, що симптоми нервової хвороби відображають внутрішній конфлікт, який призводить спочатку до глибокої регресії, а потім до цілющої ідентифікації з сильною особистістю. Вперше було введено поняття патогенного невротичного конфлікту та звичайної боротьби психічних поривів, які мають спільний психологічний ґрунт [44].

Психоаналітична теорія конфлікту була розвинена в роботах послідовників З. Фрейда, таких як А. Адлер, К.-Г. Юнг, К. Хорні, Е. Фромм.

Серед яскравих прикладів соціотропного підходу можна виділити Уїльяма У. Мак-Дауголла, С. Сігеле та Г. Тарда. У цьому підході висвітлюється роль соціальних факторів у виникненні конфліктів. Представники етологічного підходу поєднують натуралістичне вивчення агресивності як тваринного інстинкту з еволюційним підходом. Зокрема, К. Лоренц та Н. Тінберген звертали увагу на необхідність зменшення агресивності в процесі виховання людини. Представники теорії групової динаміки, такі як К. Левін, Д. Креч, Р. Кратчфілд та Н. Лівсон стверджували, що конфлікт є наслідком фрустрації; вони вперше розглянули вплив фрустрації на конфлікт у контексті конструктивного та деструктивного напрямків [59]. Представники фрустраційно-агресивного підходу, такі як Д. Доллард та Л. Берковіц, акцентували увагу на конфліктах, вважаючи агресію результатом фрустрації. Вони трактували фрустрацію як конфлікт між інстинктами людини та ворожим середовищем. У межах біхевіористичного підходу, наприклад, Е. Басс вважав, що причини конфліктів можна знайти у соціальному оточенні індивіда. Агресивна поведінка одного може провокувати агресію у іншого. У другій половині ХХ століття зарубіжні психологи почали активно досліджувати конфлікти як центральну тему. З'явилися три основні напрямки: мотиваційний, представлений М. Дойчем; теорія організаційних систем (Р. Блейк, Дж. Мутон) та теорія та практика переговорного процесу (Д. Прюїт, Д. Рубін, Р. Фішер, У. Юрі та інші). Цей період відзначився початком дослідження конфліктів у прикладному аспекті [69].

В останні десятиріччя відбулося загострення всіх суспільних суперечностей, і проблема конфліктів набула великої актуальності й значущості. Окремі аспекти проблеми міжособистісних конфліктів знайшли своє відображення у працях О.І. Бондарчука, А.М. Гірника, Н.В. Грішиної, Є.А. Донченка, Н.У. Заїченко, А.Г. Ковальова, Г.В. Ложкіна, Н.І. Пов'якель, Т.М. Титаренко та ряду інших. Наприклад, Н.В. Грішина розрізняє три основні підходи у вивченні психологічних конфліктів загалом і

міжособистісних зокрема: мотиваційний, ситуаційний і когнітивний. За своєю чергою, Н.У. Заїченко виділяє шість основних напрямків, в рамках яких досліджуються конфлікти: когнітивний, мотиваційний, аналітичний, діяльнісний, енерго-емоційний, організаційно - системний [13].

У психології широко використовується термін «конфлікт», який фактично охоплює різноманітні соціально-психологічні явища. Внаслідок психологічних досліджень було сформовано уявлення про «конфлікт» як найгостріший спосіб вирішення розбіжностей, що виникають у процесі соціальної взаємодії. Він включає протиставлення між конфліктуючими суб'єктами, яке, як правило, супроводжується негативними емоціями [16]. Сутність конфлікту важко пояснити одним науковим визначенням. Тому ми проаналізували деякі з найпоширеніших у психологічній літературі.

Наприклад, Ю.В. Мацієвський вказує на кілька аспектів визначення поняття «конфлікт»: 1) структурна несумісність інтересів і взаємовиключення групових цілей через обмеженість ресурсів; 2) конкретні дії або відносини, спрямовані на заподіяння шкоди або знищення опонента; 3) ворожнеча між групами або окремими особами [37]. Згідно з В. Андреевим, конфлікт - це швидке загострення суперечностей і боротьба між двома або більше сторонами, а також процес вирішення проблеми, важливої для кожного з учасників. Д.І Дзвінчук описує конфлікт як зіткнення цілей, інтересів, позицій, думок та протилежних поглядів суб'єктів взаємодії. Згідно з А.В. Липницьким, конфлікт - це складна спільна дія двох або кількох осіб або груп, яка характеризується реалізацією намірів з одного боку та опором та протистоянням - з іншого, і вимагає його подолання С.М. Ємельянов вказує на те, що відносини між суб'єктами соціальної взаємодії характеризуються протистоянням на основі протилежних мотивів чи суджень [45].

Враховуючи те, що кожен дослідник має своє власне розуміння поняття конфлікту, ми бажаємо звернути увагу на визначення Н.В. Грішиної, яка

пропонує розглядати конфлікт як зіткнення, виникаюче в сфері спілкування через суперечливі цілі, способи поведінки, установки людей в умовах їхнього прагнення до досягнення певних цілей. Для уточнення сутності конфлікту, розглянемо визначення Г.В. Ложкіна та Н.І. Пов'якель, що розглядають конфлікт як зіткнення різноспрямованих сил (цінностей, інтересів, поглядів, цілей, позицій) суб'єктів - сторін взаємодії [33]. В.О. Джелалі визначає конфлікт як зіткнення протилежно спрямованих, несумісних тенденцій у свідомості окремої особи в міжособистісних відносинах у групі, пов'язане з гострими негативними емоційними переживаннями [9].

Згідно з думкою А.Ішмуратова, конфлікт є проявом протиборства, активного зіткнення тенденцій, оцінок, принципів, думок, характерів, еталонів поведінки. Виникнення конфлікту залежить від кількох умов. По-перше, він можливий лише тоді, коли присутні дві або більше сторони, і зазвичай це призводить до поляризації сторін у процесі розвитку конфлікту. По-друге, конфлікт виникає при наявності «дефіциту», коли обмежена кількість матеріальних або духовних благ не може задовольнити потреби всіх бажаючих. По-третє, конфлікт виникає, коли сторони намагаються досягти своїх цілей за рахунок одна одної. По-четверте, влада відіграє важливу роль у конфліктних відносинах, оскільки лише маючи її можна контролювати та впливати на поведінку іншої сторони [18].

Згідно з поглядом Г. Ложкіна, конфлікт виникає там, де два або більше суб'єкти не тільки відчувають розбіжність у своїх інтересах, але й активно протистоять один одному. Об'єктивна розбіжність цілей та інтересів сама по собі ще не є достатньою умовою для виникнення конфлікту [33]. І. Орлянський визначає конфліктну поведінку як підходи, коли сторони чергуються в прояві взаємних реакцій, спрямованих на захист інтересів кожної зі сторін та на обмеження інтересів опонента [25]. Б. Джелалі поділяє схожу позицію, вказуючи, що конфліктна поведінка полягає в діях, спрямованих на заважання конфронтуючій стороні досягнення її цілей,

намірів і інтересів, як прямо, так і опосередковано. Згідно з його поглядом, конфліктна поведінка представляє собою пік у розвитку конфлікту. Ця поведінка не може тривати довго, і, в кінцевому підсумку, конфліктні сторони мають вибирати між двома стратегіями: перше - зниження рівня напруження, залишаючи конфліктну ситуацію, але перетворюючи її на приховану форму за допомогою часткових уступок від кожної зі сторін; друге - активний пошук шляхів повного вирішення конфлікту [9]. Згідно з Л. Коберником, конфліктна форма поведінки визначається як спосіб поведінки людини, що включає фізичну, вербальну, непрямую агресію, роздратування, негативізм, образи тощо, і сприяє виникненню та розвитку конфліктів [21]. Отже, конфліктна поведінка представляє собою зовнішньо виражений і мотивований особистісними потребами процес, який проявляється у вчинках, що порушують соціально-нормативний порядок і не сприяють нормальному функціонуванню та розвитку суспільства. Навпаки, безконфліктна поведінка - це зовнішньо виражений і мотивований особистісними потребами процес, спрямований на подолання конфліктів, який характеризується конструктивним стилем поведінки людини і виявляється у вчинках, що не порушують соціально-нормативний порядок і сприяють нормальному функціонуванню та розвитку суспільства.

Аналіз наукової літератури показав, що поняття «конфліктність» розглядається на рівні особистості, на рівні міжособистісних стосунків, на рівні соціально-психологічних чинників (конфліктогенів). Конфліктність розглядається як багатокомпонентна властивість особистості, котра характеризується потребою у пошуках конфліктних ситуацій (Н. І. Добіна, М. М. Кашапов); психологічна схильність до сприйняття будь-якої ситуації як конфліктної, реалізація конфліктної поведінки у міжособистісній взаємодії (О. В. Зайцева, Т. В. Черняєва); міра готовності особистості до розвитку і вирішення проблемних ситуацій соціальної взаємодії шляхом конфліктів, ступінь її залучення у розвиток

і завершення проблемних ситуацій соціальної взаємодії шляхом конфліктів (А. Я. Анцупов, Н. І. Грішина); відносна частота участі людини у реальних конфліктах, порівняно з іншими людьми (В. І. Курбатов, А. І. Шипілов); конфліктна поведінка, тип реагування на вплив соціально-психологічних чинників (конфліктогенів) (Т. В. Дуткевич, М. І. Леонов); здатність особистості вступати в конфлікт з іншими людьми, або групою людей (Н. Г. Корчагіна); внутрішній чинник, що сприяє вирішенню протиріч між людьми шляхом конфліктів (М. І. Пірен); відповідність між внутрішнім рівнем конфліктності (властивість особистості) і зовнішнім (суперечності) у конфліктній ситуації (Г. В. Ложкін).

В психологічній літературі проводилися спроби описати характеристики конфліктної особистості. Згідно з емпіричними даними, конфліктна особистість частково виявляє ознаки холеричного типу темпераменту, проявляє високий рівень агресивності, домінантності, радикалізму, напруженості та підозрливості, а також виявляє впевненість у собі. Вона часто має низький рівень моральних норм, емоційної стабільності та самоконтролю. У ситуаціях конфлікту вона віддає перевагу конкуренції, уникає компромісу та співпраці. Така особистість часто характеризується агресивним ставленням, упертістю та дратівливістю. Такий тип особистості відзначається негативним уявленням про себе та неадекватною самооцінкою, а також може уникати змін у собі. Особистість з підвищеною конфліктністю часто виступає ініціатором напружених відносин з навколишніми, незалежно від того, чи передували цьому проблемні ситуації. Їх міжособистісні відносини характеризуються неприйняттям інших такими, які вони є, прагненням змінити оточуючих, недовірою, запереченням, відсутністю поваги, закритістю, прагненням до перемоги, домінуванням та напористістю в оцінках і інтерпретації в ході спілкування [19].

Особи з високим рівнем конфліктності мають тенденцію до неуспішної співпраці, що виявляється в їхній неспроможності до ефективного діалогу

(вони переважно висловлюють свої погляди, не приділяючи уваги думці партнера), недостатньому розумінні інших людей та їхніх позицій, а також в низькому рівні комунікативної компетентності. Внаслідок цього конфліктність (або схильність до конфліктності) призводить до спотворення уявлення про партнера у спілкуванні, взаємного непорозуміння та ускладнює розвиток співпереживання та співчуття. Згідно з теоретичним аналізом психологічної літератури, конфліктність розглядається як інтегральна характеристика особистості, яка відображає частоту її участі в міжособистісних конфліктах та готовність розв'язувати проблемні ситуації соціальної взаємодії через конфлікти [42].

Під конфліктністю як інтегральною психологічною властивістю переважно розуміється комплекс особистісних характеристик, а також особливостей у поведінці та комунікації, емоційно-вольової сфери, мотивації та інтелектуальних проявів, які сприяють виникненню та загостренню конфліктів та конфліктних ситуацій. У цьому контексті зазначається, що конфліктність як вторинна та інтегральна психологічна характеристика обумовлюється комплексом первинних психологічних аспектів або особистісних чинників [63]. Також, конфліктність особистості розглядається як інтегральна властивість, яка проявляється у частоті вступу в міжособистісні конфлікти та специфіці когнітивних, емоційних та поведінкових реакцій в таких ситуаціях. За стійкої високої конфліктності особа стає постійним ініціатором напружених відносин з оточенням [14].

Так, О. Чайковська узагальнює визначення конфліктності особистості (М. Пірен, Ю. Черненко, В. Шейнов), стверджуючи, що вона є системною та складною властивістю, що включає різноманітні психічні аспекти. Серед них - неадекватна самооцінка, яка порушує відношення з оточуючими і може призводити до конфліктів; прагнення до домінування у будь-яких обставинах; консервативність у поглядах та відмова від змін; зайва принциповість і прямолінійність у висловах, незважаючи на можливі

наслідки; а також певний набір емоційних якостей, таких як тривожність, агресивність, упертість та дратівливість [60].

За словами О. Чалої, конфліктна особистість відрізняється значною схильністю до конфліктів, яка має корені у внутрішніх аспектах і негативно впливає на всі сфери життя людини та її міжособистісні відносини. Згідно з тлумаченням О. А. Чалої, конфліктність визначається як стійка риса особистості, що формується її природними здібностями і соціальним досвідом та проявляється у деструктивній поведінці в конфліктних ситуаціях, сприянні конфліктам і їхнім причинам [63]. Отже, деструктивна конфліктність особистості обумовлюється комплексом особистісних факторів, які породжують її, і впливає на особистісний розвиток і самореалізацію особистості

Аналіз психологічних джерел підтвердив, що конфлікт виникає внаслідок існування дефіциту, коли ресурси, будь то матеріальні або моральні блага, є обмеженими, і бажаючі не можуть задовольнити свої потреби у них. Цей дефіцит може виявлятися у відсутності матеріальних ресурсів, духовних цінностей, можливостей для занять або професійних можливостей. Також, конфлікт виникає, коли одна сторона досягає своєї мети за рахунок іншої, що означає, що досягнення цілей однієї сторони веде до поразки для іншої. Важливим аспектом конфліктів є сила, оскільки саме завдяки ній можна контролювати та впливати на поведінку іншої сторони [23].

Деякі дослідники розрізняють наступні типи конфліктної взаємодії: внутрішньо-особистісний, пов'язаний зі суперечностями між різними мотивами, потребами, інтересами, цінностями, цілями та ідеалами; міжособистісний, що виникає при зіткненні різних особистостей з різними характерами та поглядами, різними потребами, цінностями та мотивацією (наприклад, між учнем і учителем або між вчителем і батьками); внутрішньогруповий, коли конфлікт виникає через розбіжності у поведінці

особистостей і вимогами групи; міжгруповий, коли стикаються стереотипи поведінки, норми, цілі або цінності різних груп [5].

Різноманітні типи конфліктів взаємопов'язані і можуть переходити з одного рівня на інший. Міжособистісні конфлікти, що виникають через суперечності у взаємодії між людьми, можуть перетворюватися на внутрішні конфлікти, такі як конфлікти між різними мотивами чи вибору. Конфлікти між членами групи можуть викликати міжгрупові конфлікти. Вчені виділяють два типи конфліктів за їх конструктивністю і деструктивністю. Конструктивні конфлікти сприяють уточненню позицій та згуртовують колектив, тоді як деструктивні конфлікти руйнують колектив [13]. Конфлікти можуть бути об'єктивними або суб'єктивними, істинними або помилковими. Оцінюють конфлікт позитивно, якщо він сприяє вирішенню причин, що його викликали, якщо його об'єктивно вирішують, і якщо він сприяє виправленню недоліків в колективі [19].

Більшість дослідників поглядає на конфлікти як на інструмент, який виконує різноманітні функції у суспільстві. Серед них можна виділити інформаційну, пізнавальну, прогностичну, виховну, практично-рекомендаційну, ідеологічну тощо. Ці функції досліджувалися ретельно і ще продовжують вивчатися. Згідно з дослідженнями, вчені розрізняють дві основні функції будь-якого типу конфлікту: позитивну (конструктивну) і негативну (деструктивну)[24]. Як зауважує Е. Еріксон, конфлікт може бути джерелом розвитку, його позитивна функція виявляється у формуванні криз та спонуканні до змін у суспільстві. Ф. Василюк підкреслює важливість внутрішніх конфліктів для життя, розглядаючи їх як сигнали про об'єктивні суперечності у відносинах та можливість вирішення або наступного стикання, яке може мати негативні наслідки для особистостей [37].

Конфлікти в міжособистісних відносинах також виконують подібну сигнальну функцію. Серед позитивних аспектів конфліктів слід відзначити їхній вплив на особистісно-суспільні відносини. Конфлікт не дозволяє

системі відносин затвердіти своє становище, а натомість спонукає до змін і розвитку, відкриваючи можливості для нововведень, що можуть поліпшити суспільні відносини. Також важливою є інформаційно-пізнавальна роль конфліктів, коли в процесі їх виникнення учасники краще розуміють один одного. Конфлікт сприяє структуруванню соціальних груп і формуванню груп однодумців, а також зменшує «синдром покірності», стимулюючи активність людей. Крім того, конфлікт сприяє розвитку особистості, виховує у людей почуття відповідальності і допомагає їм усвідомити свою важливість. Під час виникнення критичних ситуацій можуть виявитися раніше непомічені чесноти та недоліки особистостей з їх моральними якостями, такими як принциповість, професіоналізм, стійкість та лідерство. Розв'язання конфлікту сприяє зняттю напруги, а сам конфлікт може також виконувати діагностичну функцію. До негативних наслідків конфліктів зазвичай відносять наступне: погіршення атмосфери в колективі, зниження продуктивності праці, відволікання працівників для вирішення конфлікту, що призводить до створення для них дискомфорту та невиконання робочих завдань у встановлений час; неправильне сприйняття та непорозуміння між конфліктуючими сторонами; послаблення співпраці між ними під час конфлікту і після його завершення; конфронтаційні прояви в стосунках, коли сторони більше націлені на перемогу, аніж на знаходження компромісу; моральні та матеріальні збитки в результаті вирішення конфлікту [61]. Таким чином, конфлікти відіграють важливу роль у житті окремих осіб, сімей, колективів, а також в державі, суспільстві та людстві в цілому. Для того, щоб ефективно вирішувати конфлікти, особистості важливо знати їхні закономірності виникнення, розвитку та подальшого вирішення. У психологічній літературі розглядається велика кількість типів конфліктів, причому їхні класифікації залежать від різних ознак, що використовуються як основа для поділу [45].

Щодо причин виникнення конфліктів, дослідники різними способами класифікують їх. Наприклад, А. Капська розглядає соціально-економічні, соціально-педагогічні, соціально-культурні та психологічні причини конфліктної поведінки. С. А. Котловий, з іншого боку, пропонує іншу класифікацію, виокремлюючи чотири загальні групи причин: об'єктивні, управлінські, психологічні та особистісні [26]. Перші дві групи причин, як правило, мають об'єктивний характер, тоді як третя та четверта – суб'єктивний. Об'єктивні причини конфліктів, переважно, пов'язані з соціальною взаємодією людей, що призводить до зіткнення їхніх інтересів, думок, установок та інших аспектів. Ці причини сприяють створенню передконфліктної обстановки – об'єктивного компонента передконфліктної ситуації. Суб'єктивні причини конфліктів, в основному, пов'язані з індивідуально-психологічними особливостями опонентів, які призводять до того, що вони обирають саме конфліктний спосіб вирішення об'єктивного протиріччя, що виникло [5]. Організаційно-управлінські причини виникнення конфліктів пов'язані з утворенням та функціонуванням установ, де вони відбуваються, а також з формуванням колективів та груп. Ці причини можуть бути розділені на декілька видів: структурно-організаційні, функціонально-організаційні, особистісно-функціональні та ситуативно-управлінські. Соціально-психологічні причини включають у себе ті фактори конфлікту, що залежать від безпосередньої взаємодії між людьми та їх участю у соціальних групах. Серед цих причин можна виділити: втрату та викривлення інформації у процесі міжособистісної та міжгрупової комунікації, розбалансовану рольову взаємодію, різний підхід до оцінки одних і тих самих складних подій, конкуренцію та змагання, обмежену здатність до децентрації, психологічну несумісність тощо. Щодо особистісних причин конфліктів, вони переважно пов'язані з індивідуально-психологічними характеристиками їх учасників. Серед основних особистісних причин конфлікту можна відзначити: суб'єктивну оцінку поведінки партнера як непристойної,

недостатню соціально-психологічну компетентність, низьку стійкість до конфліктів, слабкий розвиток емпатії, неадекватний рівень домагань, холеричний тип темпераменту, акцентуацію характеру тощо. О. Чала зауважує, що конфліктність особистості формується внаслідок взаємодії різних детермінант, таких як особистісні характеристики, соціально-психологічні фактори, а також умови життя та діяльності [63]. Взаємне посилення зовнішніх та внутрішніх факторів конфліктності особистості призводить до її закріплення та перетворення на деструктивну форму, що заважає гармонійному розвитку особистості, особливо це гостро виявляється у підлітковому віці. Сучасні українські вчені Л. Коберник, Н. Максимова, В. Оржеховська, О. Пилипенко вказують на систему ціннісних орієнтацій особистості як одну з найголовніших причин виникнення і подолання конфліктної форми поведінки [21]. Дослідження О. Савчука підтвердило, що соціальні детермінанти конфліктної поведінки полягають у викривленні міжособистісних стосунків, що проявляється в усвідомленні учнями відсутності підтримки з боку батьків, а також в надмірній вагомості спілкування та страху втрати прихильності групи [46].

Проблеми взаємодії між суб'єктивними та об'єктивними детермінантами досліджуються в працях Ф. Бродкіна, Н. Грішиної, О. Єршова, Р. Дарендорфа, Л. Козера, І. Коряк, М. Пірен. Вони аналізують фактори, що впливають на виникнення та розвиток конфліктної поведінки. У роботах Л. Божович, Г. Костюка освітлюються внутрішні суперечності (окремих аспектів психіки, навчальної діяльності, мотивації і т. д.) та зовнішні (взаємодія людини з оточуючим середовищем). Дослідники підкреслюють, що коли зовнішні протиріччя перетворюються у внутрішні, вони викликають у самій особистості протилежні тенденції, що конфліктують між собою і спричиняють появу нових способів поведінки [16]. Л. Петровська, Н. Пов'якель та В. Ілійчук вбачають питання конфліктної поведінки в контексті об'єктивно-суб'єктивних причин

конфлікту, психологічних характеристик та соціального досвіду особистості. Вони підтверджують, що в процесі визначення методів запобігання конфліктним формам поведінки важливе розглядати обґрунтування об'єктивно-суб'єктивного характеру причин конфлікту для розроблення стратегії поведінки [46]. На основі аналізу психологічних досліджень щодо цієї проблеми можна зробити висновки про те, що конфліктна поведінка, внутрішні особливості особистості та її соціальне оточення є взаємозалежними. Важливо зауважити, що психологи розглядають конфліктну поведінку як певний стиль поведінки людини, який впливає на виникнення конфліктів

Отже, вищезазначене дозволяє узагальнити, що «конфлікт» є явищем з біполярною природою, яке виявляється у протистоянні протилежних принципів, мотивів або суджень, і відображається у діяльності суб'єктів соціальної взаємодії з метою подолання суперечностей. Він виникає та проявляється у сфері спілкування, спонуканий протиріччями в цілях, способах поведінки, установках, цінностях, інтересах, поглядах та позиціях людей у відповідності до їхнього бажання досягти певних цілей. Під терміном «конфліктність» розуміється комплексна психологічна властивість, яка складається з різноманітних особистісних якостей, специфіки поведінки та особливостей комунікативної, емоційно-вольової, мотиваційної та інтелектуальної сфери особистості, що сприяють виникненню та ескалації конфліктів і конфліктних ситуацій. Також розглянуто наступну типологію конфліктної взаємодії: внутрішньо-особистісна; міжособистісна; внутрішньо-групова та міжгрупова.

1.2. Психологічні особливості підліткового віку

Підлітковий період визначається як вік від 10 до 15 років, але чіткі межі можуть бути розмитими через індивідуальні особливості розвитку

кожної дитини. Це складний етап у житті дитини, який часто характеризується як «перехідний», «важкий» або «критичний». Протягом цього періоду відбувається формування нових цінностей та зразків, встановлення нових відносин з дорослими та однолітками [1]. Зазвичай це час, коли дитинство завершується і починається «зростання». Біологічно це період завершення фізичного дозрівання. У підлітковому віці спостерігаються особливі форми поведінки, характерні норми, установки, соціальні ролі, конфлікти та належність до різних типів спільнот [3]. Під час цього перехідного періоду від дитинства до дорослості індивід проймає значний шлях у своєму особистісному розвитку: через внутрішні конфлікти з самим собою та іншими, через зовнішні зриви та внутрішні трансформації для «здобуття» почуття ідентичності. Досягнення особистості в період підліткового віку пов'язані з різким розширенням обсягу знань та навичок, формуванням моральних цінностей, розкриттям власної ідентичності та усвідомленням нового соціального статусу [51].

У підлітковому віці спостерігається поява внутрішніх конфліктів, що часто виникають через основні об'єктивні розбіжності цього періоду. У ранньому підлітковому віці виникає ситуація, коли дорослі ставляться до підлітка як до дитини, що призводить до розбіжностей у відносинах і утруднює розвиток його соціальної зрілості [57]. Ця невідповідність у сприйнятті свого статусу може бути корінним фактором багатьох конфліктів і труднощів у спілкуванні підлітка з дорослими, однолітками та батьками. Д. Б. Ельконін досліджував тенденцію підлітків до спроб виглядати, вчиняти та розглядати себе як дорослих. Розвиток цього прагнення до дорослого життя може залежати від багатьох факторів, включаючи сферу, в якій підліток намагається виправдатися, та ступінь його незалежності. Однак важливо враховувати, чи задовольняє ця формальна незалежність зовнішні очікування дорослого життя, або чи існує потреба в справжній незалежності, яка відповідає внутрішнім переконанням. Система взаємовідносин, включаючи

ставлення батьків, вчителів та однолітків до підлітка, сильно впливає на цей процес. У цьому контексті важливою стає поява почуття дорослості як центрального аспекту підліткового віку. Після періоду пошуків себе та особистої нестабільності виникає «Я-концепція» у підлітка - система внутрішньо узгоджених уявлень про себе та образів «Я». Підліток починає розкривати для себе свій внутрішній світ. Складні емоційні переживання, пов'язані з новими відносинами, їх особистісні характеристики та дії, аналізуються ними упереджено [13]. У підлітковому віці з'являється бажання зрозуміти, хто він насправді, і відобразити те, ким хоче стати. Образи «Я», які формуються у свідомості підлітка, різноманітні і відтворюють всю складність його життя. Фізичний аспект «Я», який охоплює уявлення про зовнішній вигляд, інтелектуальні здібності, силу характеру, взаємодію з іншими, та доброту, усі разом формують «Я-концепцію» - справжній образ «Я». Процес пізнання себе та власних якостей призводить до формування когнітивного (пізнавального) компонента «Я-концепції». Цей компонент пов'язаний з оціночним і поведінковим аспектами. Коли образ «Я» стає достатньо стабільним, а оцінка важливої особи або власної дії суперечить підліткові, можуть виникати механізми психологічного захисту. Крім реального «Я», «Я-концепція» включає в себе ідеальне «Я». При високих стандартах ідеальне «Я» може значно відрізнятись від реального. Це може призвести до невпевненості в собі, яка може виявлятися зовні у вразливості, впертості або агресивності [11].

Морально-духовний розвиток у суспільстві стоїть перед складною задачею: старі норми, цінності та ідеали поступово відкидаються, а нові не завжди одразу приймаються та втілюються у повсякденному житті. З урахуванням тривалих і кардинальних змін у соціальному оточенні особливо важко відчуває це особистість підліткового віку [36]. З одного боку, збільшуються її потреби в самоствердженні, самовизначенні та самореалізації, а з іншого – відбувається втрата певного морального

фундаменту та почуття відповідальності за власні вчинки. Це спричиняє моральну кризу підлітка, на яку все частіше вказують батьки, вчителі та психологи. У цьому віці особистість прагне звільнитися від батьківських норм і цінностей, намагаючись створити власну систему. Ця тенденція пов'язана з процесом емансипації, під час якого підліток досягає певного рівня автономії від дорослих. Він починає відчувати соціальну та моральну залежність від батьків та вчителів, їх системи цінностей. Прагнучи відірватися від цієї залежності, він прагне отримати свободу у своїй поведінці та виборі стилю спілкування з дорослими, а також у формуванні власної морально-ціннісної системи. М. Коць вважає, що головним аспектом підліткового віку є перехід від дитинства до дорослості. Цей процес відображається на всіх аспектах життя, включаючи зміни в організмі, відносини з дорослими та ровесниками, освоєння нових способів соціальної взаємодії, розвиток самосвідомості, інтересів та активність у навчальній діяльності [27].

Класичні психологічні дослідження (Л.І. Божович, Л.С. Виготський, І.В. Дубровіна, Д.Б. Ельконін, С.Л. Рубінштейн, Д.Й. Фельдштейн, С.Г. Якобсон та інші) демонструють, що в підлітковому віці особистість досягає рівня когнітивного розвитку, що дозволяє їй розуміти нормативно-ціннісний аспект духовних взаємин людей. У цей період підліток стає критичнішим до норм і уявлень дорослих і спрямовується на формування власної системи моральних цінностей, які відповідають його власним переконанням. Аналогічні підходи доцільно відображені у наукових працях сучасних вчених (Ю.А. Алексєєва, І.Д. Бех, М.Й. Боришевський, Л.Е. Орбан-Лембрик, В.О. Татенко та інші). Велика потреба в самоствердженні, що характерна для підліткового віку, може призвести до того, що підліток готовий відступити від своїх переконань та робити дії, що суперечать його моральним принципам, для отримання визнання серед своїх ровесників. Це, у свою чергу, може призвести до порушення встановлених норм та правил

поведінки. Потреба в самоствердженні детально розглянута в наукових працях І. Беха, Ю. Гана, М. Цибри, які зазначають, що людина, перебуваючи в умовах постійних змін, стурбована можливістю втратити своє місце в суспільстві і позбавитися самооцінки, що стимулює її захищати свою ідентичність та виявляти впевненість у собі у взаємодії зі своїми ровесниками. Важливою є також тенденція підлітка поєднувати егоцентричну позицію («Я не такий, як усі», «Я не типовий представник...») з конформістським підходом («Я буду діяти, як усі», «Ми всі так думаємо...») [6].

Полярні позиції визначають протиріччя в самоствердженні підлітків, що може виявлятися у різних аспектах поведінки: від глибокого ідентифікування з іншими до відчуття різкого відчуження від них; від проявів альтруїзму до актів жорстокості; від страху перед смертю до шукачів ризику; від радості життя до випадків суїциду. Всі ці позиції можуть перетворюватися в самосвідомості підлітка і виступати як умови для реалізації його потреб у визнанні, як самоствердження. Загалом, сутність самоствердження підлітка пов'язана з відчуттям його власної «самості» та відокремленості від інших; бажанням знайти своє місце у соціальному світі; прагненням відтворити свою роль; бажанням бути в центрі уваги; захищати свою особистісну гідність; досягти переваги; мати контроль над собою та іншими; отримати впевненість у собі. На процес самоствердження підлітка має значний вплив його самооцінка [30].

Одним із ключових моментів є те, що підліток у цей період виходить на новий рівень соціальної свідомості, де формується і активно розвивається самосвідомість особистості. Індивідуум поступово відходить від простого копіювання думок дорослих, все більше спираючись на внутрішні оцінки. Крім того, він удосконалює свої судження щодо власних недоліків. Таким чином, формування самооцінки стає характерною рисою особистості підлітка [39]. Характеристики самооцінки впливають на всі аспекти

підліткового життя, включаючи емоційний стан, взаємини з оточенням, розвиток творчих здібностей та успіхи в навчанні. Знижена самооцінка призводить до недооцінки власних можливостей і відчуття невпевненості, що обмежує ініціативу підлітка. З іншого боку, висока самооцінка сприяє вірі в власні здібності, успішне виконання завдань і досягнення значних результатів. Проте перебільшена самооцінка може також стати джерелом особистісних труднощів. Крім того, рівень самооцінки є показником можливих психологічних проблем у певних учнів та взаємин у групі. Оскільки шкільний колектив часто є основною референтною групою для підлітка, проблеми в навчанні часто виникають через невідповідний статус особи в групі, а також внаслідок неадекватної самооцінки [55].

Спосіб, яким підліток сприймає інших людей, може бути визначений як об'єктивними, так і суб'єктивними чинниками, такими як емоційне ставлення, рівень когнітивних здібностей, розвиток інтелекту, емоційний стан і минулий досвід. Установка на сприйняття інших людей певним чином також пояснюється індивідуальними особливостями підлітка, впливом групової думки та стереотипів, що склалися в суспільстві. Для підлітка стає важливим порівняння себе з однолітками. Спостерігаючи за ними і постійно порівнюючи себе з іншими, підліток часто перебільшує свої реальні фізичні недоліки. У багатьох підлітків кризові переживання пов'язані з проявами негативізму та егоцентризму. Негативізм є тимчасовим емоційним станом, що проявляється у діях і вчинках підлітка, які не мають чіткого смислу. Підлітковий егоцентризм виявляється у надмірній увазі до власної особистості. Провівши аналіз класичних і сучасних джерел з проблеми становлення особистості в період дорослішання, Т.В. Кириченко розробила класифікацію особистісних рис і новоутворень підлітка [62]. В класичному варіанті виділено такі типові характеристики особистості підлітка: центрованість на собі, відчуття амбівалентності у власних почуттях, прагнення до індивідуальності, потреба в самовираженні, здатність до

самоаналізу, почуття невпевненості у собі, формування ідентичності, відчуття відмінності від інших, прагнення до визволення, створення ідеалів, вразливість, тенденція до узгодженості з оточенням. Щодо сучасного підлітка, автор визначив наступні характеристики його особистості: підвищена чутливість до оцінки взаємин з іншими; вибірковість в оцінці характеристик інших осіб, приділяючи особливу увагу тим, що сподобаються підлітку; висловлювання прямих суджень та критичних оцінок стосовно оточуючих; мотивація до досягнень та страх невдач, що супроводжує їх; велика чутливість до думок інших, особливо авторитетних осіб, стосовно власної особистості; вимогливість до однолітків та дорослих щодо виконання обіцянок і відданості; бажання мати авторитет серед ровесників; відносна незалежність у власній поведінці від порад дорослих.

У перехідний період виникає ключове новоутворення - новий вид самосвідомості, який відрізняється узагальненими уявленнями та оцінками про власну особистість. Спочатку підліток рефлексує над своєю поведінкою, а потім - над усім комплексом особистісних якостей. Щоб визначити певні особистісні риси у собі та оцінити їх, підлітку потрібно надати їм словесне вираження (поняття) та введення у систему морально-психологічних концепцій. Він може відрізнити у собі позитивні та негативні риси, порівнюючи себе з іншими та реагуючи на оцінки, що йому дістаються від оточуючих. Дослідження моральної саморегуляції поведінки підлітків показало, що при умовах взаємодії, що відповідали їх потребам у самоствердженні, цей аспект функціонував на високому рівні. Проте, якщо умови взаємодії змінювалися (наприклад, обмежувалася самостійність або гідність принижувалася), моральна саморегуляція порушувалась. У таких випадках підлітки втрачали впевненість у собі, менше ініціативно діяли і частіше виступали проти вимог авторитетів. Спілкування відкриває можливість підлітку відшукати самого себе, сформувати власну самооцінку

та позицію. Лише у процесі спілкування вони освоюють соціальні норми та мораль, установлюють взаємини рівності та поваги один до одного [6].

Підвищений рівень конфліктності, який є характерним для підліткового віку, в значній мірі обумовлюється недостатнім розвитком складових самосвідомості, зокрема когнітивної та емоційної, що негативно впливає на поведінку підлітків та їхню здатність до саморегуляції. У невизначених умовах та без належної психологічної підтримки конфлікти можуть стати стійкими особистісними формаціями, що мають тісний зв'язок із самосвідомістю та самооцінкою особистості [39].

Отже, узагальнюючи вищевикладене, підлітковий вік у психології описується як перехідний період від дитинства до дорослості, який відбувається у віці від 10 до 15 років. Під час цього періоду індивід проймає особистісний розвиток, відчуваючи внутрішні конфлікти з самим собою та іншими до формування почуття власної особистості. Основні об'єктивні відмінності підліткового віку також створюють підґрунтя для конфліктів, оскільки на початковому етапі підліткового періоду існує дисонанс між поглядами дорослих та підлітка на останнього як на дитину. Ця різниця у поглядах є основою більшості конфліктів та складнощів у взаєминах підлітка з дорослими, ровесниками та батьками.

1.3. Особливості прояву конфліктності в підлітковому віці

Життя в умовах війни, де постійно існує небезпека, негативно впливає на емоційну та психічну стабільність будь-якої людини, особливо підлітків. Вони вже не маленькі діти, які ще не усвідомлюють всю серйозність і трагізм ситуації, але й не дорослі з сформованою психікою, здатні витримувати сильне навантаження. Багато з них вперше стикаються з жахливими наслідками таких подій. Втрата близьких (що є однією з найтравматичніших подій для дитини), скорбота, відокремленість від рідних, зміни поглядів на

життя, вимушені переїзди та потреба у пришвидшеному дорослішанні – всі ці чинники можуть негативно вплинути на психіку підлітків, яка ще не здатна витримувати сильні навантаження, і значно її похитнути [28].

Життя людини суттєво відрізняється у мирний та воєнний час, що відображається у її ставленні до себе, до інших людей та навколишнього світу. На відміну від мирного часу, коли людина може будувати близькі та далекі перспективи і планувати своє майбутнє, в умовах війни зростає фактор невизначеності, який сильно впливає на смисложиттєву сферу особистості підлітка. Під час війни у підлітків спостерігаються гострі емоційні реакції на поточні події, які можуть проявлятися через емоційні перепади, істерики, надмірне збудження, стан ступору, страх та інші прояви. Під впливом драматичних подій у них може розвинутися дереалізація, що є захисною реакцією психіки, внаслідок втрати здатності до співпереживання. Ті підлітки, які перебувають у безпеці далеко від зони бойових дій, часто відчувають провинув або комплекс того, хто вижив. Також, війна приносить невизначеність і руйнує життєві плани та майбутнє, що викликає тривогу та розгубленість у підлітків [17].

Сучасні психологічні дослідження особливо зосереджені на довготривалих наслідках війни для підлітків, які можуть зіткнутися з несподіваними травматичними подіями, а також із затяжними несприятливими обставинами, що спричиняють непродуктивні стратегії поведінки. Підлітки, які переживають війну, зазвичай страждають від стресу, депресії, тривожності, посттравматичного стресового розладу, втрати ідентичності. Вони часто замикаються в собі, обирають добровільну соціальну ізоляцію та асоціальну поведінку, яка може проявлятися в підвищеній конфліктності та агресивності [15].

Підлітки, які разом з батьками змушені були залишити свої домівки, відчувають тривожність, мають розмиті перспективи на майбутнє та стикаються з труднощами в адекватному сприйнятті нової чи незвичної

інформації. Це впливає на їхню здатність приймати рішення у нестандартних ситуаціях та їхню поведінку в умовах невизначеності. Школярі з песимістичним баченням власного майбутнього та невизначеною життєвою перспективою часто проявляють агресивну деструктивну поведінку, тиск на інших та конфронтацію. Дітям з пасивною позицією більш властиві втеча від проблем, уникнення їхнього вирішення, надмірна обережність і поміркованість у прийнятті рішень, прагнення до соціальної самоізоляції та небажання спілкуватися з іншими людьми, що проявляється як пасивна агресивність [28].

Підлітки, які переживають війну, стають залежними від складних обставин. Широкомасштабна війна змушує підлітків пристосовуватися до неї, при цьому можливі порушення у розвитку основної сфери для цього віку - психоемоційної сфери. Погіршення психоемоційного стану дитини відбувається через постійне переживання негативних емоцій, таких як страх, сум, гнів і т.д. [8]. Однак, на думку авторів, не лише екстремальна ситуація війни впливає на виникнення психогенних порушень у дитини, але й індивідуально-психологічні особливості особистості підлітка можуть посилювати емоційні реакції та загальний стан. У них можна помітити гострі емоційні реакції, такі як страх, тривожність, істерія, настроєві коливання, стан ступору, підвищена збудливість, агресія, нахил до насильства, втрата здатності співпереживати, асоціальна поведінка, посттравматичні стресові розлади, відсутність мотивації мріяти та досягати чогось, замкнутість, соціальна дезадаптація, неочікуване небажання ділитися особистими проблемами з родичами, а навіть відмова спілкуватися з ними на нейтральні теми. Важливо відзначити, що підлітковий вік - це перехідний період між дитинством і дорослістю, який може тривати досить довго. Це особливо критичний та унікальний період, наповнений новими враженнями, особистісно важливими подіями, емоційними коливаннями та ентузіазмом. Однією з ключових характеристик цього періоду є соціалізація, що є

важливим етапом у формуванні особистості підлітка. Проте іноді цей процес може бути особливо гострим, коли підліток, захищаючи свої погляди та встановлені межі, виступає проти сімейних норм і вступає в конфліктні взаємовідносини, вважаючи їх несправедливими, відмовляється виконувати свої обов'язки, критикує цінності та поради старшого покоління [66].

Як відзначають дослідники (Н. Грішина, Л. Коберник, Н. Макачук, Н. Пов'якель), найгостріше виражені форми конфліктності спостерігаються у підлітковому та юнацькому віці. Це пояснюється кількома факторами. По-перше, ці вікові категорії є перехідними від фізіологічної до соціальної зрілості, яка передбачає включення старшокласника в доросле життя і засвоєння соціальних норм і правил, що існують у суспільстві. Соціальна зрілість на сучасному етапі набувається пізніше, оскільки для отримання необхідної освіти, професійної підготовки та завершення процесів соціалізації потрібно значно більше часу [35]. Після аналізу наукових джерел були визначені наступні види міжособистісних конфліктів у підлітків: конфлікт думок, конфлікт інтересів, конфлікт цінностей та конфлікт зовнішньої поведінки. Конфлікт думок може розглядатися як ефективний засіб формування активної позиції особистості та вирішуватися конструктивним шляхом. У випадку зіткнення інтересів сторін, регулювання конфліктів залежить від способів, яким надається перевага у їх вирішенні. Схожість індивідуальних стратегій поведінки у конфлікті створює умови для вирішення проблем конструктивним шляхом. Конфлікти цінностей у цьому віці призводять до руйнівних психологічних наслідків для розвитку особистостей, для яких характерна несумісність стратегій конфліктної поведінки. Конфлікт зовнішньої поведінки є виявом стилю взаємодії, прийнятого в групі підлітків, і не має впливу на міжособистісні відносини. Засвоєння соціально цінних цілей і способів самоствердження може служити одним із критеріїв та шляхів набуття успішності у соціалізації учнів. Практика невтручання, якщо йдеться про конфлікти цінностей, може сприяти

закріпленню в індивідуальному досвіді учнів соціально неприйнятних способів самоствердження, заснованих на силі та зневажливому ставленні до оточуючих, а також розвитку і стабілізації стереотипів конфліктної поведінки у конфліктних ситуаціях, стабілізації психологічних захистів типу проєкції, заміщень тощо [46].

Ряд авторів вважають, що конфліктність особистості у підлітковому віці визначається наступним комплексом факторів: психологічних (темперамент, рівень агресивності, емоційний стан, тривожність); соціально-психологічних (соціальні установки і цінності, відносини до опонента, спрямованість у взаємодії, компетентність у спілкуванні, інтелект, основні тенденції поведінки); соціальних (умови життя і діяльності, можливості релаксації, соціальне оточення, загальний рівень культури, можливості для задоволення потреб) [20]. Важливо зазначити, що агресивна поведінка в підлітковому віці може бути спровокована багатьма факторами: індивідуальний (на рівні психобіологічних передумов); психолого-педагогічний (проявляється в наслідках шкільного й сімейного виховання); соціально-психологічний (негативні наслідки взаємодії підлітка зі своїм найближчим оточенням та властивими даному віку соціальними групами); особистісний (у ставленні підлітка до оточуючої його ситуації та власного кола спілкування, до його норм та цінностей, особливостей впливу, а також в особистих орієнтаціях і особистої здатності до саморегулювання своєї поведінки); соціальний (включає соціальні та соціально-економічні умови життя та розвитку суспільства) [32].

Таким чином, підлітки, переживаючи гормональні зміни та розвиваючи свою соціальну позицію, проявляються через ряд характерних явищ. Вони демонструють відстоювання своїх особистісних меж, непокірність, сепарацію від дорослих, сильні емоції та переживання, відчуття тривоги, збудливість та навіть депресію. Цей період супроводжується зміною у цінностях і мотивах, переглядом самооцінки та взаємин зі своїм «я». Також, підлітковий вік

супроводжується внутрішніми конфліктами та напруженістю у міжособистісній взаємодії з однолітками, дорослими та батьками. Підліткам часто складно вирішувати конфлікти, і, як наслідок, вони частіше виявляють деструктивні тенденції. Стосунки з оточуючими також зазнають змін: підлітки емоційно відстоюють свої думки, позицію та особистісний простір.

Причини конфліктної поведінки підлітків, як правило, обумовлені: протиріччям між прагненням індивіда отримати ресурс і обмеженими можливостями; відсутністю чіткого розмежування прав та обов'язків у міжособистісних відносинах; недостатньою узгодженістю та/або суперечливістю цілей; незадовільною комунікацією, в тому числі недостатнім обміном необхідної інформації або її відсутністю; вимушеною взаємозалежністю у досягненні цілей; різницею у досвіді та манері спілкування; незбалансованою системою мотивації [31].

Згідно з висловленням О. Чайковської, конфліктність серед підлітків проявляється через декілька характеристик, що впливають з їх обмеженого життєвого досвіду та недостатньої самокритичності. Це включає нездатність адекватно оцінювати життєві ситуації, підвищену емоційну збудливість, імпульсивність, активність у виявленні рухової та вербальної діяльності, сильне прагнення до отримання певного статусу в своїй референтній групі, негативізм, невірноваженість у реакціях. Підліткова схильність до конфліктів не завжди пов'язана лише з емоційними та фізіологічними змінами, як відзначає О. Чайковська. Стан нестабільності та дискомфорту для підлітка може виникати також через несформованість його соціальних навичок, які є ключовими для успішної соціалізації. Незадовільно розвинуті соціальні навички, посилені соціально-економічною вразливістю, часто стають причиною збільшеної агресивності та конфліктності підлітка, а також його бажання знаходити будь-які способи компенсувати незадоволення життям. Підлітки зіштовхуються з різноманітними суперечливими позиціями

та внутрішніми коливаннями між залежністю та незалежністю, роллю дитини та дорослого [38].

Проблеми, що виникають у підлітковому віці, виникають через розрив міжособистісних зв'язків підлітків з дорослими (батьками, вчителями), випробування себе як дорослої особистості у ризикованих ситуаціях, зростання асоціальної (девіантної, деліквентної, адиктивної) поведінки, ускладнення навчально-виховного процесу та падіння навчальної успішності підлітків. У підлітковому віці конфлікти виявляються дуже яскраво та є необхідним елементом цього періоду [48]. Дорослішання підлітків та юнаків пов'язане з бажанням самоствердження, яке виявляється у прагненні бути самостійними, незалежними, вільними та прийняти на себе права та обов'язки дорослої людини. Проте ця потреба може зіштовхуватися з несприятливими умовами у сімейному середовищі, що може призводити до конфліктних ситуацій між підлітками та їх батьками [53].

За М. Коцем та І. Мудраком, на початку підліткового періоду виникає ситуація суперечностей, коли дорослий продовжує ставитися до підлітка як до дитини [27]. Це викликає протиріччя із завданнями виховання та розвитку соціальної дорослості, а також з уявленнями підлітка про свою дорослість та претензіями на нові права. Це протиріччя є джерелом конфліктів і труднощів у взаєминах дорослого і підлітка. При цьому протест і непокоря підлітка є засобом, за допомогою якого він хоче змінити тип стосунків з дорослими. Ставлення батьків до підлітка як до несамоїсної особи також поглиблює їхні відносини, що призводить до підвищення конфліктності та агресивності підлітків і закріплення відповідних особистісних рис. У дослідженні М. Коця та І. Мудрака виявлено зв'язок між образливістю, мстивістю та нетерпимістю як характеристиками конфліктної особистості. Неприйняття дорослими якісно нових взаємостосунків з підлітком призводить до нерозуміння і переконання його в несправедливості дорослого, що може призвести до свідомого несприйняття вимог, оцінювань і поглядів дорослих.

Р. Павелків пояснює ускладнення, які виникають у відносинах підлітків з дорослими, через протиріччя між бажанням пізнати самого себе і недостатньою здатністю аналізувати свої особисті вияви, між рівнем амбіцій підлітка і його реальним становищем у колективі, між самооцінкою і ставленням до нього товаришів, однолітків та дорослих. Ці ускладнення, зазвичай, проявляються у формі конфліктів та розривів у стосунках [56]. Будь-яка форма конфлікту між підлітком та дорослим, а також різка реакція дитини, віддзеркалює соціально-економічне становище сім'ї. У сім'ях з низьким соціально-економічним статусом частіше виникають конфлікти, пов'язані з вимогами до виховання дитини щодо ввічливості, слухняності та поваги, в той час як у сім'ях середнього достатку більше переймань за розвиток самостійності та ініціативи у дітей. Виявлено, що в сім'ях з низьким рівнем доходів батьки переважно хвилюються про безпеку дітей у школі, у той час як у сім'ях з середнім достатком більше цікавляться успіхами та досягненнями своїх дітей [54].

О. Бодальов та Л. Криволап зауважують про ускладнення взаємодії підлітків із дорослими, перш за все, з учителями, кожен з яких має власний стиль спілкування з учнями, методи викладання та особистісні особливості. Дослідники встановили, що існує певна залежність між стилем взаємодії, що використовує вчитель у спілкуванні з учнями, та емоційними реакціями, які викликає цей стиль у учнів. Різні стилі впливають на формування особистісних якостей підлітків по-різному [58].

У випадку, коли виникають стійкі конфліктні ситуації, зміна взаємин може відбуватися протягом всього підліткового періоду і може приймати форму хронічних конфліктів. Спочатку це можуть бути конфлікти дій, а з часом переростають у конфлікти взаємин. Такий конфлікт може тривати до тих пір, поки дорослий не змінить своє ставлення до підлітка. Тільки в таких умовах з'являється можливість для ефективної міжособистісної взаємодії між дорослими та підлітками [67].

Між підлітками можуть виникати різні види конфліктів: міжособистісні, конфлікти між індивідуальністю і групою, та міжгрупові суперечності. У міжособистісних конфліктах підлітків проявляється цілий спектр причин, як загальних, так і часткових, а також об'єктивних і суб'єктивних. Ці конфлікти служать певним «полігоном» для перевірки характерів, темпераментів, здібностей, інтелекту, волі та інших індивідуально-психологічних особливостей. Вони характеризуються високою емоційністю і охоплюють майже всі аспекти стосунків між конфліктуючими особами [53]. Протиріччя між бажанням підлітка належати до своєї референтної групи однолітків і відчуттям потреби виділятися, самовиражатися може призводити до виникнення конфліктів між ним і групою. Такі конфлікти відбуваються на основі зіткнення особистих та групових мотивів і часто пов'язані з положенням підлітка у групі, такими як позиція, статус та роль. Дослідження показують, що поведінкові стратегії особистості формуються протягом життя і є результатом взаємодії соціокультурного середовища, особистісних факторів та активності самої особистості.

Міжособистісна взаємодія в конфліктних ситуаціях серед підлітків є складною, і в їхніх взаєминах переважають деструктивні тенденції. Замість того, щоб аналізувати проблему і шукати кращі шляхи вирішення, підлітки часто намагаються інтенсивно вплинути на об'єкт протиріччя і роблять дії, які призводять до загострення конфлікту. Це переважно пов'язано з нестачею сформованої комунікативної та соціальної компетентності. Конфліктність підлітка може призвести до недовіри до нього, ворожості і, у кінцевому підсумку, до закріплення в його свідомості стереотипів конфліктної поведінки. Досвід, отриманий підлітком у процесі успішного або неуспішного спілкування, є основою для засвоєння різних способів вирішення конфліктних ситуацій, які можуть бути більш або менш конструктивними. Конструктивне вирішення конфлікту можливе, коли

сторони вступають у діалог, в ході якого вони висловлюють одна одній свої претензії і приймають спільне рішення щодо врегулювання ситуації, а також обговорюють способи запобігання подібним ситуаціям у майбутньому [40].

Самосвідомість підлітків впливає на їхній стиль поведінки у конфліктних ситуаціях. Підлітки з домінуючим типом міжособистісних відносин та високою самооцінкою зазвичай обирають стиль суперництва в конфлікті, в той час як ті, хто мають дружній тип і середню самооцінку, віддають перевагу стилю пристосування. Висококонфліктні підлітки, як правило, виявляють себе в конфлікті через суперництво, демонструючи активні дії для задоволення своїх потреб і досягнення перемоги. На відміну від них, підлітки з низьким рівнем конфліктності використовують такі стратегії, як уникнення та поступливість, намагаючись уникнути або ігнорувати конфліктні ситуації. Підлітки з середнім рівнем конфліктності можуть демонструвати різні види поведінки у конфлікті, але найчастіше вони обирають компроміс, намагаючись знайти спільний шлях, що задовольнить і їхні, і інтереси інших [12].

Багато підлітків у процесі міжособистісного спілкування характеризуються імпульсивністю, емоційною нестриманістю та недостатнім рівнем самоконтролю і культури поведінки. Найбільш важливими особистісними рисами, які визначають конфліктність підлітків, є безкомпромісність, запальність, наступальність і не поступливість, що може призводити до деструктивних форм поведінки. Для підлітків система міжособистісних відносин є полем постійних конфліктів, пов'язаних з вирішенням особистісних проблем та самовираженням. Підлітки часто вдаються до конфліктної поведінки та бунтівництва як способу вираження автономності від дорослих [34].

Згідно з думкою Л. Котлової, в підлітковому віці спостерігаються особливі форми конфліктної поведінки, що пояснюються прагненням до самовираження та втілення власних особистісних прагнень [67]. Отже, М.

Коць та І. Мудрак вважають, що конфліктологічна активність підлітків виникає внаслідок постійної переоцінки цінностей, яка відбувається у процесі спілкування з найближчим соціальним оточенням. Підліток не отримує достатнього задоволення від спілкування з дорослими, зокрема батьками та вчителями. Відчуття себе не як дитини, а як частини світу дорослих і бажання увійти в цей світ є основною структурною характеристикою особистості в цьому періоді розвитку. Недостатньо сформовані соціальні навички, посилені соціально-економічною незахищеністю, часто спонукають підлітків до підвищеної агресивності та конфліктності, а також до бажання компенсувати своє незадоволення життям будь-якими засобами. Підлітки часто стають лідерами у ході конфліктів, вони намагаються довести свою точку зору навіть за умови будь-яких обставин. Молодші підлітки можуть вступати в конфлікт, якщо вважають, що немає іншого виходу, і всі інші спроби вирішення вичерпані. Старші підлітки іноді конфліктують ради самого конфлікту, щоб продемонструвати свою домінантність, іноді вдаючись до грубощів та екстремальних дій [27].

Активний процес індивідуалізації, який відбувається під час соціалізації, призводить до виникнення багатьох конфліктів у підлітковому віці. З іншого боку, постійно зростаюча важливість інтеграції в групу надає можливість їх врегулювання, тому підлітковий період сприятливий для навчання навичкам попередження та конструктивного вирішення конфліктів в колективі однолітків. Варто зазначити, що існують вікові відмінності у проявах конфліктності у підлітків. Молодші підлітки частіше дотримуються групових норм і цінностей, бажаючи прийняти групові цінності та слідувати їм. У той час, старші підлітки частіше висловлюють власні переконання, не звертаючи уваги на вимоги групи, і можуть протистояти їй. Молодші підлітки можуть наслідувати лідера і копіювати його поведінку, тоді як старші можуть не визнавати офіційного лідера як авторитета і намагатися стати лідером самі. Це пояснюється більшою самостійністю старших підлітків та

їхнім бажанням зайняти провідне місце. В цілому, підлітки прагнуть до визнання у групі і можуть реагувати болісно на критику. Спровокувати конфлікт може бажання захистити власну думку або позицію у групі, або стати її лідером [29].

Згідно з Т. А. Яновською, для старших підлітків характерне більше суперництво у важких ситуаціях, що вказує на їхню готовність до конфлікту більше, ніж у молодших. Нерозв'язана ситуація стає для них тригером для агресивної поведінки. Щодо відповідальності за те, що трапилося, ця реакція виявляється в усіх підлітків. Під час спроби впоратися з конфліктом підліток звинувачує інших, вимагаючи від них вирішення проблеми, захищає свою особистість, вступає в відкрите протистояння з рівними, стоїть на своїх позиціях, намагається довести неправильність іншої сторони, може вдатися до фізичної агресії, закликати на допомогу інших. Підліток реагує на складну ситуацію, керуючись нормами, які він засвоїв від сім'ї, школи та найближчого оточення, і ця реакція може бути агресивною, підкоряючою або незалежною. На основі цих висновків можна говорити про механізми соціалізації в подоланні конфліктних ситуацій, які можуть бути активно-наступальними (агресивними або конструктивними) і пасивно-оборонними (покірні або відповідальні). Якщо моральні норми недостатньо усвідомлені, контроль над власними діями та поведінкою є недостатнім, а ситуацію не сприймають адекватно, то можна говорити переважно про афективні реакції на те, що відбувається. Крім того, у критичних і конфліктних ситуаціях підлітки частіше, крім самозахисту, шукають вихід, конструктивне вирішення проблеми, відчуття радості від задоволення потреб, щоб не залишати ситуацію без вирішення [68].

Отже, конфліктність серед підлітків відрізняється за низкою характеристик, що впливають з їхнього обмеженого життєвого досвіду та недостатнього самоконтролю, неспроможності адекватно оцінювати обставини, підвищеної емоційної реактивності, імпульсивності, активності у

мовленні та рухах, а також зі збільшеним почуттям залежності та прагненням досягти певного статусу у соціальній групі, наявністю негативного настрою, неврівноваженості у збудженні та загальмованості. Схильність підлітків до конфліктів можна пояснити емоційними та фізіологічними змінами, що властиві їхньому віці. Однією з основних характеристик нестабільного та невпевненого становища підлітків є недостатня розвинутість соціальних навичок, необхідних для успішної адаптації у суспільстві. Недостатньо сформовані соціальні навички, посилені соціально-економічною незахищеністю, часто є причиною збільшеної агресивності, конфліктності підлітків та їхнього бажання компенсувати незадоволеність життям будь-якими засобами.

При аналізі проблеми конфліктів у підлітковому віці, Т.В. Драгунова стверджує, що проблеми виникають не лише у дітей, але й у дорослих. Дорослі часто не готові розширювати права підлітків через інерцію «дбайливих» стосунків та їхню залежність від батьків, а також через нездатність дітей приймати самостійні рішення. Спочатку конфлікти зазвичай виникають проти волі підлітка з одним з батьків або вчителем. Поступово конфліктне середовище поширюється, і відносини стають поганими із більшістю дорослих і однолітків. Початкові конфлікти можуть викликати глибокі внутрішні переживання та посилити самоаналіз та самооцінку, але з часом підліток все частіше починає звинувачувати інших. Це призводить до складних характеристик підлітків. Часто підлітки конфліктують один з одним через різний статус у міжособистісних відносинах, що часто приховується від вчителів, тому що вирішити їх важко. Деякі з спостережуваних конфліктів виникають через розбіжність між високою самооцінкою та реальною ситуацією учнів у класі.

Н.С. Дмитрюк, що досліджує цю проблему, вказує, що зміни у ставленні до себе та оточуючих можуть призвести до змін у самооцінці. Деякі підлітки, маючи надмірно завищену самооцінку, можуть мати і

надмірні вимоги до себе та критикувати вчинки та слова батьків, ровесників і вчителів. Також формування стійкого образу «Я», як складного психологічного явища, що не обмежується простим усвідомленням своїх якостей або самооцінки, є важливим у підлітковому віці. Розбіжності між бажаним і реальним уявленням про себе можуть призвести до підвищеної вразливості або агресивності, ускладнювати діяльність і спілкування з іншими людьми, що може привести до конфліктних ситуацій [11]. Саме ці фактори є одними з багатьох, що можуть призвести до виникнення конфліктів у підлітків. Вивчення міжособистісних конфліктів у підлітковому віці та їхнього походження допомагає визначити шляхи їхнього вирішення та подолання, краще розуміти, як взаємодіяти з іншими, як досягати успіху в комунікації, як ефективно керувати своїми емоціями у конфлікті та яку стратегію поведінки обрати в таких ситуаціях.

Конфлікти серед підлітків, як і у будь-якому віці, можуть мати як позитивний, так і негативний вплив. Розбіжності та розриви в стосунках між ними можуть мати різнобічні негативні наслідки, які впливають на їх емоційний стан та загальний розвиток особистості. Труднощі у соціальній сфері можуть призвести до порушення взаємин, викликати негативні емоції та почуття дискомфорту, що в свою чергу може негативно вплинути на формування особистості підлітка. Крім зовнішніх конфліктів, внутрішні конфлікти також можуть мати значний вплив на особистість. Вони часто пов'язані з міжособистісними проблемами і можуть бути спричинені або посилені зовнішніми конфліктами. З іншого боку, міжособистісні конфлікти в підлітковому віці можуть стимулювати розвиток особистості, адже допомагають пересуватися на новий рівень розвитку, подолати протиріччя і знайти нові шляхи розвитку. В науковій літературі вже досліджено різні способи виходу з конфліктних ситуацій та методи вирішення конфліктів, зокрема серед підлітків. Однак, є потреба в докладнішому вивченні уявлень

самими підлітками про конфлікт, їх усвідомлення структури, динаміки, а також індивідуальних особливостей поведінки в конфліктних ситуаціях [12].

Отже, виявлення ознак конфліктності серед підлітків виявляється у вираженому протесті та непокорі у відносинах з дорослими, підвищеній емоційній збудливості, імпульсивності, активності у русі та мовленні, негативізмі, неврівноваженості збудження та загальмованості. Було розглянуто такі види міжособистісних конфліктів у підлітків: конфлікт думок, конфлікт інтересів, конфлікт цінностей, конфлікт зовнішньої поведінки, а також такі типи конфліктів, як міжособистісні, конфлікт між особистістю та групою, міжгрупові. Важливими особистісними характеристиками конфліктності підлітків є безкомпромісність, запальність, наступальність та непоступливість, що можуть призвести до деструктивних моделей поведінки. Недостатньо сформовані соціальні навички, підсилена соціально-економічна незахищеність, часто стають причиною підвищеної агресії та конфліктів серед підлітків, їхнього прагнення компенсувати незадоволеність життям будь-яким чином.

Таким чином, вивчення психологічних особливостей конфліктів в підлітковому віці є важливим завданням, оскільки це дозволяє не лише визначити причини конфліктів, але й розробити ефективні стратегії їх вирішення та сприяти розвитку особистості молоді. Шляхи вирішення конфліктів в підлітковому віці передбачають важливі аспекти, такі як розвиток навичок комунікації, виховання емоційної стійкості, навичок вирішення проблем та взаєморозуміння.

РОЗДІЛ II. ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ОСОБЛИВОСТЕЙ ПОВЕДІНКИ ПІДЛІТКІВ У КОНФЛІКТНИХ СИТУАЦІЯХ

2.1. Методики вивчення конфліктної поведінки особистості

У роботі була використана система методів і процедури отримання даних, що включають: теоретичний аналіз психодіагностичної літератури з обраної теми, метод спостереження, тестування.

В якості експериментальної бази нашого дослідження виступила Ізмаїльська гімназія № 10 з початковою школою Ізмаїльського району Одеської області, вибірка складає 25 осіб (учні віком 13 -14 років).

Для виконання поставлених завдань, які мають практичне значення в даній роботі були використані наступні методики: «Діагностика схильності до конфліктної поведінки» К. Томаса (адаптація Н.Грішиної) [4] для виявлення провідного типу поведінки у конфліктній ситуації; «Діагностика рівня конфліктності особистості» (Г. В. Ложкін, Н. І. Пов'якель) для дослідження рівня конфліктності [33]; «Особистісна агресивність і конфліктність» (Є. П. Ільїн, П. А. Ковальов) для виявлення схильності суб'єкта до конфліктності і агресивності як особистісним характеристикам.

Для діагностики та вивчення схильності особистості до конфліктної поведінки використовується методика «Діагностика схильності до конфліктної поведінки» К. Томаса (адаптація Н.Грішиної). У своїх дослідженнях К.Томас зосереджується на характерних формах поведінки людей у конфліктних ситуаціях, виявляючи, які з них є більш продуктивними чи деструктивними. Це дозволяє встановити, яким чином стимулювати продуктивну поведінку в конфліктних ситуаціях. Автор використовує двовимірну модель регулювання конфліктів для опису типів поведінки людей у конфліктних ситуаціях. Основними вимірюваннями цієї моделі є кооперація, яка відображає увагу людини до інтересів інших учасників

конфлікту, та напористість, що акцентується на захисті власних інтересів особистості. Таким чином, методика «Діагностика схильності до конфліктної поведінки» К. Томаса (адаптація Н. Грішиної) складається зі стверджень, спрямованих на виявлення типових способів реагування особистості у конфліктних ситуаціях. Ці способи включають суперництво (Су), співробітництво (Сп), компроміс (К), уникнення (У) та пристосування (П). В опитувальнику К. Н. Томас описує кожен з цих п'яти способів за допомогою 12 суджень про поведінку особистості у конфліктних ситуаціях, які представлені у вигляді 30 пар, і досліджуваний має вибрати найбільш типове для себе судження в кожній парі.

Далі розглянемо кожен з типових способів реагування особистості у конфліктній ситуації більш детально. Наприклад, суперництво за К. Томасом базується на бажанні особистості досягти задоволення своїх інтересів за рахунок шкоди іншій людині або групі осіб. У такому випадку лише одна зі сторін, яка бере участь у конфлікті, виграє. Пристосування - це протиставлення конкуренції і готовність людини пожертвувати своїми інтересами на користь іншої людини. Як наслідок, людина виявляється у програвші. Компроміс, згідно з визначенням автора, передбачає готовність до взаємних поступок, що призводить до програшу обох сторін, оскільки вони добровільно відмовляються від своїх інтересів. Наступна шкала - уникнення. К. Н. Томас розглядає її як відсутність у особистості прагнення до співробітництва або до досягнення власних цілей. В такому випадку жодна зі сторін не досягає успіху. Співробітництво, на думку автора, це кооперація, що базується на повному задоволенні інтересів всіх учасників конфлікту. При такому випадку обидві сторони виграють [60].

Крім вищезначеної методики у роботі застосовувалась методика «Діагностика рівня конфліктності особистості» (Г. В. Ложкін, Н. І. Пов'якель), спрямована на визначення рівня конфліктності особистості. Залежно від суми балів, отриманих під час тестування, визначаються рівні

конфліктності. За таким підходом, чим вище сума балів, тим вищим є рівень конфліктності особистості, яка характеризується наявністю рис, що сприяють виникненню конфліктів, використанням факторів, що породжують конфлікти у спілкуванні, та безпосередньо підвищенням конфліктогенності в колективі. При інтерпретації результатів можна користуватися наступними приблизними оцінками рівня конфліктності: 14-24 бали - низький рівень конфліктності; 25-29 балів - середній рівень конфліктності; 30-42 бали - високий рівень конфліктності [33].

Методика «Особистісна агресивність і конфліктність» (Є. П. Ільїн, П. А. Ковальов) призначена для оцінки тенденцій суб'єкта до конфліктності та агресивності, як важливих компонентів особистості. Методика включає 80 тверджень і запитань, відповіді на які розподіляються за вісім шкал: «запальність», «напористість», «образливість», «непоступливість», «безкомпромісність», «мстивість», «нетерпимість до думки інших», «підозрілість». Таким чином, сума балів за шкалами «напористість, наступальність» і «непоступливість» вказує на загальний позитивний рівень агресивності суб'єкта. Крім того, сума балів за шкалами «нетерпимість до думки інших» і «мстивість» служить показником негативної агресивності. Сума балів за шкалами «безкомпромісність», «запальність», «образливість» і «підозрілість» відображає загальний рівень конфліктності [58].

Є.П. Ільїн розглядає конфліктність як складну характеристику особистості, яка включає в себе такі якості, як образливість, запальність (гнівливість) і підозрілість, які відображені у методиці «Особистісна агресивність і конфліктність». Запальність (гнівливість) має ряд характеристик: гнівлива людина реагує на широкий спектр ситуацій, які її провокують; реакція на запальність охоплює шкалу від помірного роздратування або дратування до гніву і роздратування; це також риса темпераменту, яка може проявлятися навіть без провокуючої ситуації. Окрім того, в структурі конфліктності автори пропонують інші показники, такі як

«безкомпромісність», «підозрілість», «образливість». Отже, на думку Є.П. Львіна, схильність особистості до виникнення конфлікту, до конфліктної поведінки («конфліктність особистості») проявляється у підозрілості, неприйнятті заперечень, непоступливості та інших аспектах.

2.2. Аналіз і інтерпретація результатів дослідження особливостей поведінки у конфліктних ситуаціях осіб підліткового віку

З метою вивчення стилів поведінки підлітків у конфліктних ситуаціях використовувалася методика «Діагностика схильності до конфліктної поведінки» К. Томаса (адаптація Н.Гришиної). Кількісні показники отриманих результатів подано на таблиці 2.1, рисунку 2.1.

Таблиця 2.1.

Результати дослідження стилів поведінки підлітків у конфліктах за методикою «Діагностика схильності до конфліктної поведінки» К. Томаса (адаптація Н.Гришиної)

Показники стилів поведінки у конфліктах	Кількість осіб	показник у %
суперництво	10	40
співробітництво	2	8
компроміс	1	4
уникнення	7	28
приспособування	5	20

Результати дослідження показників стилів поведінки підлітків у конфліктних ситуаціях за методикою «Діагностика схильності до конфліктної поведінки» К. Томаса (адаптація Н.Гришиної) наведено у вигляді гістограми (Рис.2.1.)

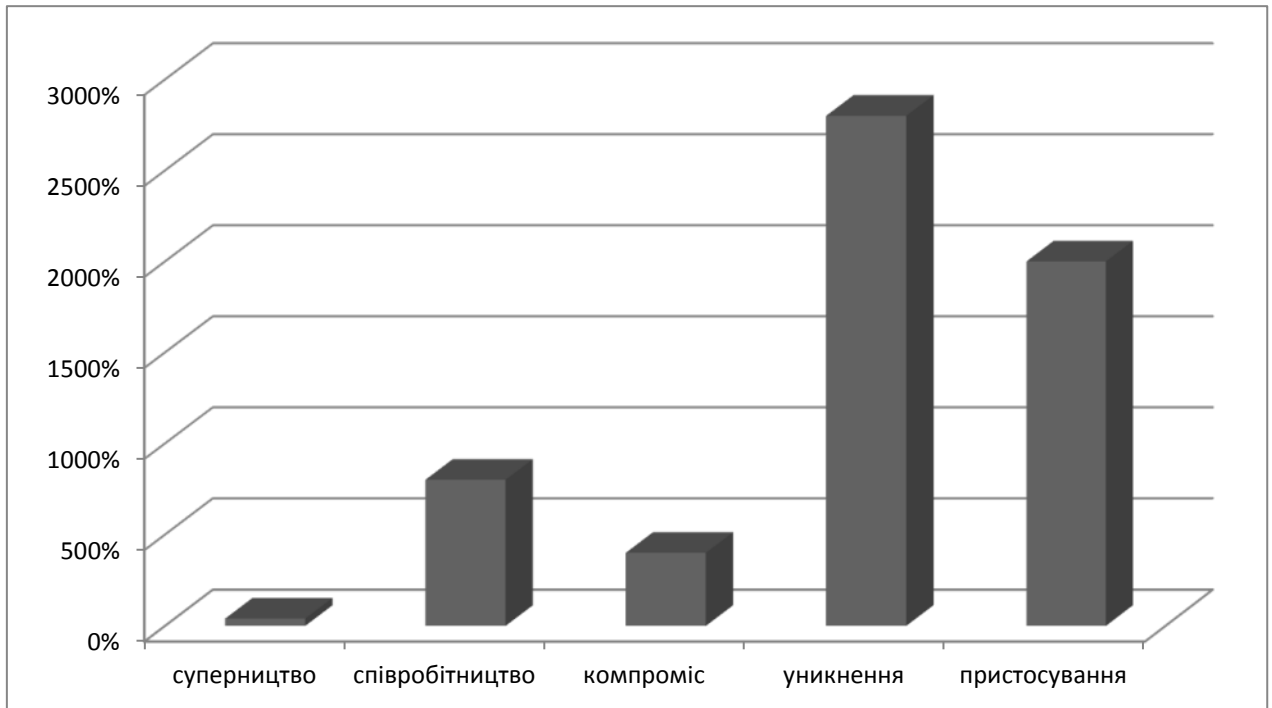

Рис.2.1. Результати дослідження стилів поведінки підлітків у конфліктах за методикою «Діагностика схильності до конфліктної поведінки» К. Томаса (адаптація Н.Гришиної)

Визначено, що більшість досліджуваних (40% - 10 осіб) мають домінуючий стиль поведінки в конфлікті - суперництво. Ці підлітки в конфліктній ситуації прагнуть досягти задоволення своїх інтересів на шкоду іншому. Значна кількість досліджуваних (28% - 7 осіб) обирають домінуючим стилем поведінки уникнення. Для підлітка, який обирає стиль уникнення, характерно відсутність бажання співпрацювати та відсутність нахилу до досягнення власних цілей. Ці підлітки віддають перевагу не вирішувати конфліктні ситуації, а залишати їх без змін. Такий стиль поведінки у конфлікті, як пристосування, також дуже поширений серед підлітків. Його обирають 20% (5 осіб) досліджуваних. Підлітки, які обирають цей підхід до поведінки, протилежно до стилю суперництва, готові пожертвувати своїми власними інтересами на користь інтересів інших людей. Значно менша кількість підлітків (8% - 2 особи) обирають домінуючим

стилем поведінки співробітництво. У цьому разі учасники конфлікту приходять до альтернативи, що повністю задовольняє інтереси обох сторін. Тільки 4% (1 особа) досліджуваних використовують стиль компромісу. Ці підлітки у конфліктних ситуаціях воліють вирішити конфлікт шляхом взаємних поступок.

Згідно цієї методики (Табл. 2.1; Рис.2.1.) результати дослідження свідчать про тенденцію використання стилів поведінки у конфліктах, які відносяться до двох моделей регулювання конфліктів - кооперації (стиль компромісу та співпраці) та напористості (стиль суперництва та пристосування). У випадку підлітків, найпоширенішою є друга модель - напористість (60% підлітків використовують цей стиль), тоді як перша модель - кооперація - є характерною лише для 12% підлітків. Отже, для досліджуваних осіб найтипівішими типами поведінки є суперництво та уникнення.

За методикою «Діагностика рівня конфліктності особистості» (Г. В. Ложкін, Н. І. Повякель) встановлено, що 24 % (6 осіб) опитаних підлітків мають низький рівень конфліктності, 56% (14 осіб) – середній та 20% (5 осіб) – високий (Табл. 2.2; Рис.2.2.).

Таблиця 2.2.

Результати дослідження рівня конфліктності підлітків за методикою «Діагностика рівня конфліктності особистості» (Г. В. Ложкін, Н. І. Повякель)

Рівень конфліктності	Кількість осіб	% показник
високий	5	20
середній	14	56
низький	6	24

Результати дослідження показників рівня конфліктності підлітків за методикою схематично наведено у вигляді діаграми (Рис.2.1.)

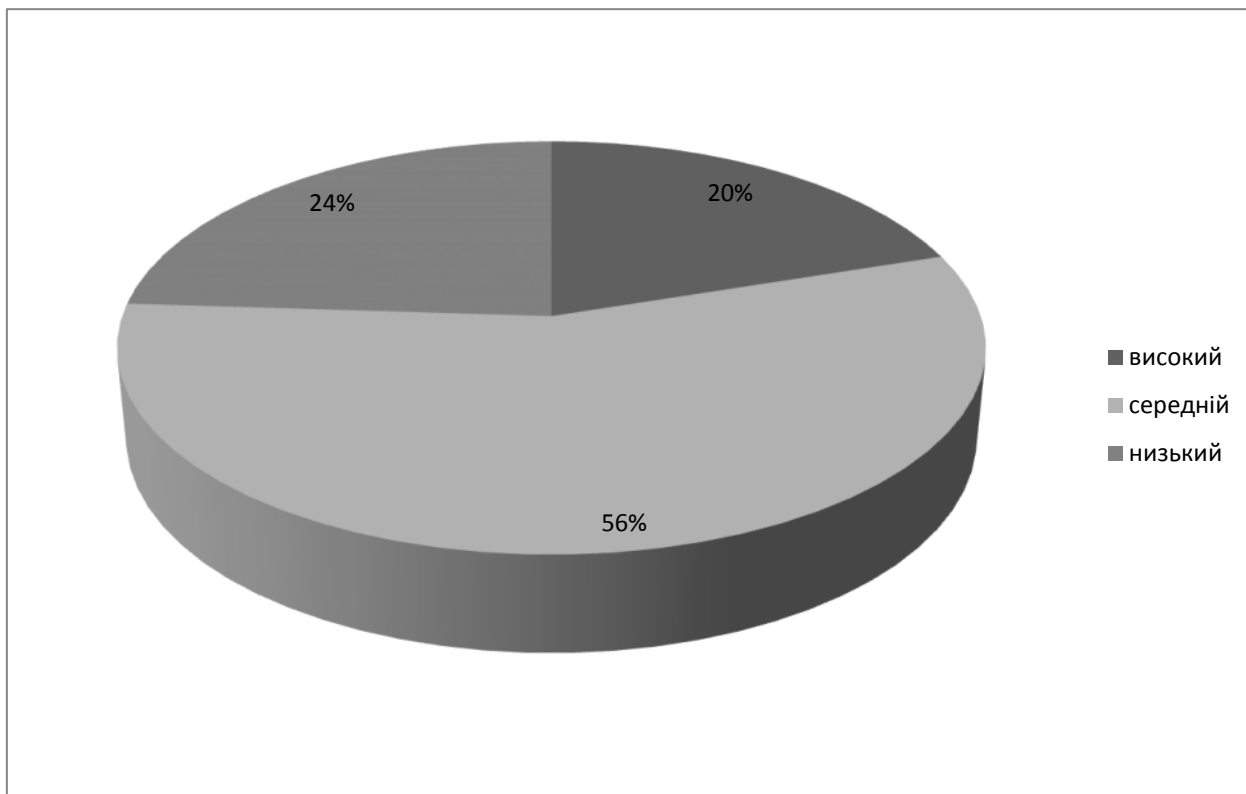

Рис.2.2. Показники конфліктності респондентів за методикою «Діагностика рівня конфліктності особистості» (Г. В. Ложкін, Н. І. Повякель)

Підлітки з низьким рівнем конфліктності (24% - 6 осіб) не проявляють агресивних форм поведінки, як у словесній, так і у фізичній сферах. Вони частіше схильні до компромісу та намагаються досягнути взаєморозуміння під час спілкування з партнером, іноді навіть на шкоду своїм власним інтересам. У випадку конфліктної ситуації вони відчувають дискомфорт та прагнуть уникнути її або якнайшвидше вирішити. Їхні характеристики включають достатню емоційну стійкість та низьку імпульсивність, що дозволяє зберігати самоконтроль у конфліктних ситуаціях та запобігає емоційному впливу агресивного партнера зі спілкування. Особи з середнім рівнем конфліктності (56% - 14 осіб) рідко виступають як ініціатори конфлікту, але готові захищати свої інтереси, якщо вони вже втягнуті в конфлікт. Вони готові висловлювати свою позицію, навіть якщо вона не

сприймається опонентом, що може призвести до загострення конфлікту. Такі респонденти готові до компромісу, якщо інша сторона також проявляє готовність до поступок. Підлітки з високим рівнем конфліктності (20% - 5 осіб) виявляють ворожі та агресивні настанови при взаємодії з опонентом, використовують різні методи тиску та часто намагаються зміцнити своє ставлення за рахунок інших. Найчастіше самі вони спровоковують конфлікти, виявляють схильність до маніпуляцій та не проявляють готовності до компромісів та вирішення суперечок конструктивними методами. При цьому їхня конфліктність часто проявляється під час спілкування з дорослими (батьками, вчителями, найближчим оточенням), виражається у негативному ставленні, відмові від правил та норм, відкиданні соціальних стандартів, які сприймаються як нав'язані суспільством. Деструктивні форми поведінки також можуть виявлятися у відношенні до ровесників, які не входять у визначену особистістю групу. У таких випадках часто спостерігається прояви булінгу та цькування інших дітей, спрямовані на зміцнення власного статусу за рахунок приниження інших.

За методикою «Особистісна агресивність і конфліктність» (Є. П. Ільїн, П. А. Ковальов) досліджувалися такі шкали конфліктності як запальність, наполегливість, образливість.

На підставі отриманих результатів можна визначити, що у підлітків переважає характеристика запальності (52% - 13 осіб), і важливо зазначити, що саме в цьому періоді життя набуває особливого значення проблема запальності та її подолання. Основна складність, з якою стикаються запальні підлітки, полягає в їхньому сприйнятті оточуючих як джерела негативного або зневажливого ставлення до них. Коли вони опиняються в конфліктній ситуації, вони не намагаються знайти спосіб вирішення, але замість цього занурюються в суперечки, осуд та спроби виправдати себе. Практично на одному рівні знаходяться помста (48% - 12 осіб), безкомпромісність та підозрілість (44% - 11 осіб), напористість та образливість (48% - 12 осіб).

Результати дослідження респондентів представлені в таблиці 2.3. та на рисунку 2.3.

Таблиця 2.3.

Результати дослідження показників агресивності і конфліктності за методикою «Особистісна агресивність і конфліктність» (Є. П. Ільїн, П. А. Ковальов)

№ з/р	Показники агресивності і конфліктності	Кількість осіб	% показник
1	запальність	13	52
2	напористість	12	48
3	образливість	12	48
4	непоступливість	11	44
5	безкомпромісність	11	44
6	мстивість	12	48
7	нетерпимість до думки інших	9	36
8	підозрілість	11	44

Результати дослідження показників агресивності і конфліктності у студентів за методикою наведено у вигляді гістограми (Рис.2.3.)

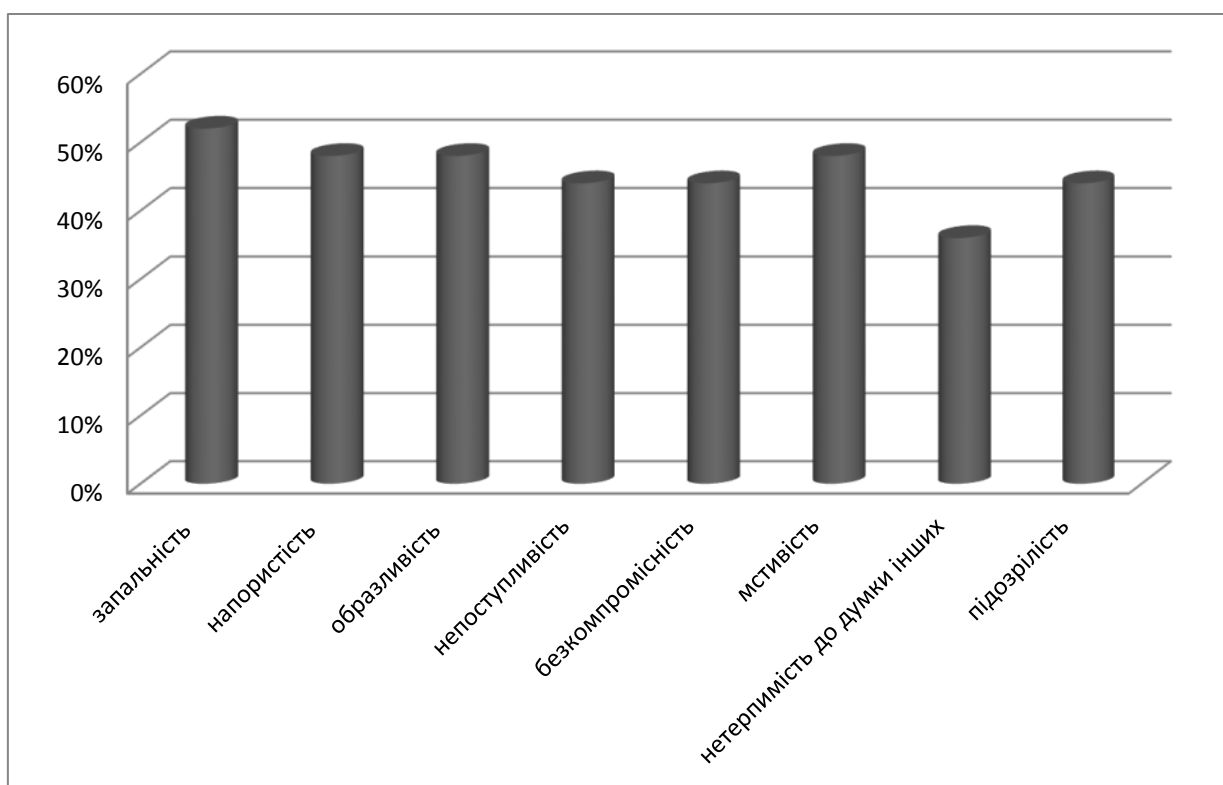

Рис.2.3. Показники агресивності і конфліктності підлітків за методикою «Особистісна агресивність і конфліктність» (Є. П. Ільїн, П. А. Ковальов)

На основі отриманих даних можна зробити висновок, що учні виявляють наполегливість у досягненні своїх цілей, проте деякі з них можуть примушувати інших учнів підкорятися своїм потребам і бажанням для здійснення своїх ідей. Діти не забувають минулих образів та конфліктів і можуть використовувати їх у випадку відповідної нагоди для помсти. Також стає очевидним, що найменш поширеним серед досліджуваних є прояв нетерпимості до думки інших (36% - 9 осіб), що свідчить про їхню здатність адекватно сприймати критику, вистояти свою думку та бути відкритими до думок опонентів.

Отже, результати нашого дослідження вказують на різноманітні аспекти конфліктності серед підлітків у умовах війни. Вони показують, що серед осіб підліткового віку переважає середній рівень конфліктності, проте деякі з них виявляють високий рівень. Аналіз стилів поведінки у конфліктних ситуаціях показує, що найпоширенішими серед досліджуваних є суперництво та уникнення. Отримані результати також вказують на те, що серед підлітків переважає запальність, а також спостерігається тенденція до помсти, безкомпромісності, підозрливості, напористості та образливості, що вимагає психологічної корекції і підтримки.

2.3. Методи профілактики та корекції міжособистісних конфліктів у роботі практичного психолога з підлітками

Проблема запобігання та виправлення конфліктів серед підлітків є актуальною науково-практичною потребою, особливо в умовах воєнного конфлікту. Проведений аналіз психологічної літератури показав, що для попередження конфліктної поведінки у підлітковому віці застосовуються різноманітні методи психотерапії, включаючи активні методи, такі як ігрові психотехніки, тренінги та аутотренінги, а також групову психотерапію та інші. Для корекції конфліктної поведінки у підлітковому віці

використовуються такі методи, як соціально-психологічний тренінг, індивідуальне психологічне консультування, аутогенне тренування, посередницька діяльність психолога та самоаналіз конфліктної поведінки. Дослідження показали ефективність використання арттерапії, музикотерапії та драматерапії у коригуванні конфліктної поведінки у підлітків. Ці методи дозволяють підліткам виразити свої емоції та почуття через творчість та мистецтво, що може сприяти зниженню рівня агресії та конфліктів [22].

Основними умовами успішного уникнення та вирішення міжособистісних суперечок, за Л.П. Матяш-Заяц, є підвищення рівня вмінь управління конфліктами, розвиток комунікативних навичок, оволодіння методами конструктивної поведінки у суперечках та особистісний розвиток підлітка. Ці умови можна втілити через активні методи навчання, зокрема, шляхом проведення соціально-психологічних тренінгів з управління конфліктами, розроблених з урахуванням соціально-психологічних факторів, що спричиняють міжособистісні суперечки у підлітковому віці [38].

Підлітковий вік характеризується інтенсивним фізіологічним, психологічним та соціальним розвитком, і часто супроводжується конфліктами, які можуть виникати в різних сферах життя молоді. Використання психологічних методів для корекції конфліктів є важливим інструментом для підтримки підлітків у вирішенні їхніх проблем та поліпшенні взаємин з іншими. Одним з ефективних методів корекції конфліктів серед підлітків є навчання соціально-емоційним навичкам. Часто підлітки не мають достатньої компетенції у керуванні власними емоціями та взаємодії з іншими людьми. Психологічні тренінги, які спрямовані на розвиток навичок спілкування, виявлення емпатії та розв'язання конфліктів, можуть допомогти підліткам впоратися зі складними ситуаціями та зберегти позитивні взаємини з іншими. Ще одним важливим психологічним методом управління конфліктами у підлітковому віці є когнітивна перебудова. Підлітки часто сприймають ситуації та людей з певними упередженнями та

негативними переконаннями. Когнітивна перебудова полягає в допомозі їм у розумінні, як їхні думки та переконання впливають на сприйняття конфліктних ситуацій. Працюючи з психологами, підлітки отримують можливість переглянути свої упередження та побачити ситуацію з іншого погляду, що допомагає їм розширити свої можливості управління конфліктами та знайти конструктивні рішення [2].

Також важливим методом психологічної корекції конфліктів серед підлітків є психотерапія. Підлітки, які зазнають серйозних конфліктів, можуть потребувати індивідуального психотерапевтичного супроводу. Психолог створює безпечне середовище, де підліток може висловлювати свої емоції та думки, розкривати корінні причини конфлікту та намагатися знайти шляхи вирішення проблеми. Цей процес допомагає підлітку краще зрозуміти себе, змінити негативні патерни поведінки та розвивати здорові відносини з іншими. Тобто, психологічні методи корекції конфліктної поведінки у підлітковому віці відіграють важливу роль у їх розвитку та покращенні міжособистісних відносин. Використання цих методів допомагає підтримувати позитивний клімат взаємин і сприяє розвитку конструктивних підходів до вирішення конфліктів. Важливо надавати підліткам підтримку, розуміння та можливість розвивати навички, які допоможуть їм впоратися зі складнощами та побудувати здорові стосунки з іншими людьми [64].

Автори пропонують використовувати моделювання поведінкових сценаріїв для подолання конфліктних ситуацій у підлітків. Це дозволяє перебудувати індивідуальний пізнавальний досвід, що призводить до формування особистісно значущих життєвих сценаріїв. У тренінгові заняття рекомендується включати розігрування проблемних ситуацій та використання методу «кейсів». Низка науковців зауважує, що лише систематична соціально-психологічна стимуляція й адекватне підкріплення позитивних вчинків забезпечить формування у підлітків необхідної установки на адаптивну модель поведінки та закріплення її в життєвому

сценарії [10]. Згідно з О. Мізерною, ефективним засобом оптимізації психокорекційного впливу на конфліктних підлітків є соціально-психологічний тренінг, що сприяє розвитку навичок неагресивної взаємодії з іншими, відповідальності, впевненості, емпатії, та самоконтролю [49].

Дослідження, проведені А. Е. Барановим, І. А. Гончаровим, А. В. Дев'ятковим, Ю. М. Ємельяновим, А. В. Лісовиком та Л. А. Петровською підтверджують, що соціально-психологічний тренінг (СПТ) може бути ефективним інструментом корекції поведінки осіб з конфліктними тенденціями в колективі, а також сприяти розвитку навичок ефективної взаємодії в конфліктних ситуаціях, профілактиці та ефективному вирішенні конфліктів з використанням відповідних знань та вмінь. СПТ включає в себе застосування різних методик, таких як групові дискусії, рольові та ділові ігри, консультування, аутотренінг і індивідуальні бесіди з психологом.

Групова дискусія як метод СПТ використовується для обговорення питань, що призводить до прийняття спільного рішення. Під час дискусії відбувається порівняння думок щодо актуальних проблем міжособистісних конфліктів. Цінність цього методу полягає в можливості отримання зворотного зв'язку та майстерності організатора дискусії, де кожен учасник має можливість побачити відмінності у характері та поведінці особистостей, а також у сприйнятті та поясненні спірних ситуацій в колективі. Серед методик СПТ найбільше застосування отримав діловий метод та методика рольової гри. У рольових іграх особлива увага приділяється відтворенню взаємодії учасників у конфліктних ситуаціях. Проте менше уваги приділяється аналізу міжособистісних взаємин, причин та мотивів поведінки осіб, що перебувають у конфлікті. За думкою дослідників, основна увага тут акцентується на інструментальному аспекті навчання (Ю. М. Ємельянов). У рольових іграх досліджується спілкування в колективі з комунікативної, перцептивної та інтерактивної позицій.

Рольові ігри є формою групових дискусій, в яких учасники відтворюють ролі відповідно до їх уявлень про характер поведінки конкретного учасника конфлікту, а також розігрують кілька ситуацій за цими ролями. Інші учасники СПТ виступають як глядачі-експерти, які аналізують поведінку героїв і ситуації, оцінюючи, чия поведінка є більш правильною.

У своїх дослідженнях А. Ю. Альошина, Г. С. Абрамова, Р. Р. Мей, М. М. Обозов, К. Р. Роджерс використовували психологічне консультування для корекції індивідуальної конфліктної поведінки та розвитку компетентності. Під час консультування створюються умови для зміни поведінки людини, а ключовим чинником для цих змін є терапевтична взаємодія між консультантом і клієнтом. Завдяки психологічному консультуванню досягаються якісні зміни в конфліктній поведінці людини, яка звернулася за допомогою.

За допомогою соціально-психологічного тренінгу можливо вивчення типових стратегій поведінки підлітків у конфліктних ситуаціях, поглиблення їхніх знань про природу конфлікту, стимулювання бажання засвоєння навичок конструктивного спілкування та взаємодії, а також навчання раціональному та послідовному вчинку під час конфлікту, контролюванню своїх емоцій та дій. Рекомендується застосування таких методик, як мозковий штурм, партнерська та групова робота, вправи на активізацію, рефлексію, релаксацію та методи арттерапії. Наприклад, у вправі «Під час конфлікту більшість людей...» підлітки мають змогу ознайомитися з різними типами поведінки людей у конфлікті; у вправі «Стіна конфлікту» учасники можуть зрозуміти, що призводить до конфліктів у школі. Робота в міні-групах «Конфлікт - це...» дозволяє самостійно визначити поняття «конфлікт», «міжособистісний конфлікт», «внутрішньоособистісний конфлікт». Рольова гра «Конфліктна ситуація» показує переваги співпраці та компромісу над суперництвом і наголошує на тому, що агресія, домінування та егоїзм негативно впливають на вирішення конфлікту. У вправі «Мій улюблений

казковий герой» можна визначити можливі життєві сценарії особистості, а з них - способи дії в конфлікті; вправа «Розкажу про себе» активізує свідомість про «Я» у минулому, теперішньому та майбутньому [50].

Метод мозкового штурму сприяє генерації ідей та розвитку творчого мислення, коли учасники групи виражають свої думки та ідеї щодо певної проблеми чи ситуації, що сприяє обміну інформацією та розширює кругозір. Рухові та рольові ігри дозволяють підліткам експериментувати зі своїми емоціями, ролями та способами взаємодії, відтворюючи реальні життєві ситуації, що сприяє розвитку навичок спілкування, вирішення конфліктів та розумінню інших поглядів. Дискусії сприяють розвитку критичного мислення та вміння аргументувати свої погляди, коли підлітки обговорюють тему, висловлюють свої думки та пропонують аргументи для підтримки своїх позицій. Рольове програвання ситуацій дозволяє підліткам експериментувати зі способами взаємодії, розвивати навички спілкування та розв'язування конфліктів. Релаксаційні вправи сприяють зниженню стресу та покращенню емоційного стану. Бесіди та обговорення допомагають підліткам висловлювати свої думки, спілкуватися з однолітками та вчитися слухати інших. Робота в групах сприяє розвитку соціальних навичок, лідерства, емпатії та співпраці, дозволяючи підліткам взаємодіяти та вирішувати проблеми як частина команди [65].

Основними формами психокорекційної роботи науковці визначають: просвітницькі заходи (лекції, бесіди, тренінги), індивідуальні консультації психолога, спільні тренінги для батьків і дітей, а також «круглі столи» для батьків і вчителів. Ці методи допомагають виробити навички розв'язання конфліктів, поліпшити взаємини між підлітком та його батьками, вчителями та однолітками, а також розвинути вміння контролювати свої емоції та дії, слухати інших, розглядати проблеми з різних точок зору, аргументовано висловлювати свої погляди та робити відповідальні рішення. Як результат набуття цих навичок, виникає зниження кількості нерозв'язаних конфліктних

ситуацій, зменшення протиріч, а також зниження можливості виникнення стресового навантаження на дитину, вчителя та батьків. Під час виконання різноманітних групових та індивідуальних завдань на заняттях, учні отримують досвід у вирішенні конфліктів, розуміння того, що спричиняє конфлікт і як його розв'язати, а також здобувають навички, необхідні не лише дитині, а й дорослій людині протягом усього життя в різних сферах життя [7].

Аутотренінг включає не лише психологічне, а й фізіологічне розслаблення. Учасник спокійно розслабляється, відбувається розслаблення м'язів, після чого робиться акцент на освоєнні методів самонавіювання, розвитку концентрації уваги, уваги та контролю над власною поведінкою. Аутотренінг допомагає не лише керувати психологічним станом, а й знизити рівень тривожності та прояви агресії. Психолог здійснює посередницьку роль у вирішенні конфліктних ситуацій, сприяє вибору найбільш компромісних методів взаємодії. Індивідуальні розмови з психологом, підготовка до зустрічі з опонентом і тріо роботи («Я», психолог і «він») допомагають особі усвідомити, в чому нераціональність її поведінки. Це сприяє послідовному розв'язанню міжособистісних суперечливих ситуацій. Самоаналіз власної поведінки у конфлікті застосовується, коли особа потрапляє в суперечливу ситуацію або після її завершення. При самоаналізі конфліктної ситуації важливо дотримуватися таких принципів: здатність об'єктивно оцінювати ситуацію і власну поведінку, аналіз дій опонента, нейтральний погляд на події, об'єктивність, рівність критеріїв, відсутність упередженості. Самоаналіз підкріплюється самоспостереженням і контролем власної особистості, що допомагає удосконалити модель поведінки у взаємодії з оточуючими [4].

Розвиток конфліктологічної компетентності підлітків передбачає комплексний підхід, що включає розвиток особистісного, когнітивно-операційного та мотиваційного компонентів. Цей процес здійснюється за

допомогою методів арт-терапії та нейролінгвістичного програмування. Нейролінгвістичне програмування та арт-терапія мають в своєму арсеналі різноманітні методи та техніки, що ефективно сприяють розвитку конфліктологічної компетентності.

Арт-терапія - це вид психокорекційної та психотерапевтичної допомоги, що базується на використанні образотворчого мистецтва з метою покращення психоемоційного стану людини. Головною метою цього методу є гармонізація та приведення в норму психічного стану окремої особи або групи за допомогою продуктивного самовираження. Арт-терапія надає можливість висловити внутрішні конфлікти та сильні емоції, допомагає в інтерпретації прихованих переживань, сприяє підвищенню самооцінки та емоційного тону. Ці методи використовуються для розв'язання конфліктів, запропонувавши конфліктуючим сторонам працювати над художнім проектом або виразити свої уявлення про стан взаємовідносин за допомогою різних видів мистецтва. Такий спосіб вираження своїх думок і почуттів сприяє поліпшенню взаємодії між ними [54].

Для розвитку конфліктологічної компетентності автори рекомендують використання різноманітних методів, таких як танцювальна терапія, терапія образотворчою діяльністю, казкотерапія, музикотерапія, лялькотерапія, робота з пластичними матеріалами, такими як ліплення, скульптура, гончарство, пісочна терапія, мандалотерапія, фототерапія та анімаційна терапія [50].

Головна ціль танцювальної терапії полягає в сприянні розвитку у людини усвідомлення власного тіла, емоцій і відчуттів, формуванні позитивного тілесного образу та розвитку взаєморозуміння з іншою людиною (у даному випадку, партнером по танцю). Вчені В. Ф. Орлов, О. М. Отіч та О. О. Фурса стверджують, що танцювальна терапія має важливе значення, оскільки вона сприяє покращенню психічного та фізичного стану людини, надає безпечний вихід для негативних емоцій, забезпечує гармонію

різних аспектів особистісного розвитку. Вона сприяє розвитку сутнісних сил, творчих якостей та внутрішніх потенціалів, які необхідні для успішного вирішення конфліктних ситуацій [43]. Отже, танцювальна терапія може позитивно впливати на формування особистісного компоненту конфліктологічної компетентності, оскільки сприяє психологічному благополуччю, вираженню емоцій, творчому розвитку та вдосконаленню особистісних якостей, необхідних для ефективного вирішення конфліктів.

Казкотерапія – це метод, що використовує казкову форму для сприяння інтеграції особистості, розвитку творчих здібностей, розширення свідомості та поліпшення взаємодії з навколишнім світом. Вона також спрямована на подолання конфліктних ситуацій шляхом їх переструктурування та завершення щасливою кінцівкою. Методику казкотерапії досліджували на практиці іноземні та вітчизняні психологи, такі, як Е. Берн, І. В. Вачков, Е. Гарднер, Т. Д. Зінкевич-Євстигнєєва, Е. О. Лісіна, М. В. Осорина, та Е. Фромм. В.Ф.Орлов, О.М. Отич, О.О. Фурса займалися дослідженням впливу казкотерапії на подальшу поведінку людини у конфлікті. Основний принцип арт-терапії казок базується на тому, що всі образи, що передаються в оповіданнях, викликають сильний емоційний відгук не лише у дітей, а й у дорослих. Усі персонажі і події в казках одночасно звертаються до двох психічних рівнів: свідомості і підсвідомості, створюючи можливості для спілкування і допомагаючи подолати складні емоційні ситуації в конфліктах. Це є важливою складовою в формуванні конфліктологічної компетентності, зокрема особистісного компоненту (емоційний стан, розвиток творчих здібностей), когнітивно-операційного (звернення до свідомого та підсвідомого, розуміння структури конфлікту, уміння приймати рішення) та мотиваційного (ефективне вирішення конфлікту за допомогою різних стратегій). Кожне оповідання містить опис конфліктної ситуації і надає інформацію про певний тип дезадаптації психіки в нестандартних ситуаціях і спосіб переживання емоційної кризи [43]. Використання музичних творів для

стимулювання позитивних емоційних станів відоме як музикотерапія, яка використовується як заспокійливий чинник для впливу на психічний стан людини. Вчені В. Ф. Орлов, О. М. Отіч, О. О. Фурса визначають такі механізми корекційного впливу музичної терапії: емоційне розвантаження та звільнення від переживань, конфронтація з існуючими проблемами, катарсис як емоційне звільнення для регулювання емоцій та психологічних станів, підвищення активності та подолання особистої невпевненості в конфліктних ситуаціях, і полегшення формування нових відносин.

Для роботи з конфліктною поведінкою широко використовується образотворче мистецтво, зокрема проєктивні малюнки, які допомагають виявити основні проблеми та переживання людини, що може бути важко висловити словами. Аналіз малюнка спрямовує увагу людини з негативного на позитивні емоції і дозволяє сфокусуватися на ключових аспектах проблеми. З метою розвитку конфліктологічної компетентності в напружених міжособистісних відносинах застосовуються художньо-творчі вправи, спрямовані на усвідомлення особистістю необхідності врахування мотивів інших учасників конфлікту, що є важливою складовою мотиваційного компоненту конфліктологічної компетентності. Проєктивний малюнок стабілізує емоційно-почуттєву сферу і сприяє формуванню об'єктивної оцінки ситуації, роблячи ситуативне сприйняття та розуміння компонентів конфлікту більш витонченим [49].

Автори пропонують ряд методик для розвитку конфліктологічної компетентності відповідно до класифікації С. Кратохвіла. Ці методи включають малювання на вільну тему для виявлення сприйняття зображень кожним учасником групи; комунікативне малювання в парах без розмов під час процесу малювання, після чого відбувається обговорення почуттів та емоцій; малювання всіх учасників групи на одному аркуші для навчання ефективної взаємодії та відсутності конфліктів під час колективної роботи;

додаткове малювання, коли учасники по черзі домальовують деталі малюнка для формування цілісного зображення [54].

Науковці також рекомендують використовувати методи нейролінгвістичного програмування для розвитку конфліктологічної компетентності у підлітків. Нейролінгвістичне програмування (НЛП) є інструментальним напрямком в психології, що дозволяє копіювати або моделювати поведінку успішних людей для набуття необхідних навичок. За допомогою методів та технік НЛП можна впливати на мисленнєві процеси та поведінку інших осіб, включаючи ситуації конфліктів [38].

Один з методів вирішення міжособистісних конфліктів полягає у застосуванні медіації. Медіація є способом розв'язання конфлікту, при якому третя нейтральна сторона допомагає сторонам, які знаходяться у конфлікті, знайти рішення, що задовольняє потреби та інтереси кожного учасника, та вирішити конфлікт. Цей метод вирішення конфліктів є одним з найбільш поширених у світовій практиці альтернативних методів вирішення суперечок. Також для позначення цього підходу часто використовується термін «посередництво» [47].

Медіація ровесників, відома також як «шкільна медіація», є процесом, у якому учні-медіатори ведуть зустрічі з іншими школярами, що перебувають у конфлікті, та допомагають їм знайти спільне рішення, враховуючи інтереси всіх сторін. Цей підхід передає відповідальність за вирішення конфліктів учням. Крім проведення зустрічей медіації, учні-медіатори також беруть участь у заходах для пояснення важливості та успішності співпраці, проводять тренінги для однолітків і молодших школярів. Програма медіації ровесників передбачає підтримку від педагогічного колективу, шкільного психолога та соціального працівника. Зазвичай, координатором цієї програми є зацікавлений педагог, який приймає рішення про направлення учасників конфлікту на медіацію. Якщо медіація ровесників стає не лише окремою програмою, але і частиною виховної роботи у школі, цю функцію можуть

виконувати шкільний психолог або соціальний працівник, які зазвичай мають більш доступний графік для екстремальних ситуацій [50].

Навчання основам медіації допомагає як учням, так і викладачам глибше розуміти себе і оточуючих, а також наділяє їх навичками вирішення конфліктів на протязі всього життя. Це не лише сприяє їх особистому зростанню, а й розвиває вміння уважно слухати, критично мислити та розв'язувати проблеми, що є надзвичайно важливим для їх навчання. Дослідження свідчать, що впровадження шкільної медіації призводить до зниження рівня насильства серед підлітків, вандалізму, хронічних прогулів і тимчасового відсторонення від занять [68].

Практичні поради для вчителів, що працюють з підлітками, стверджують, що в більшості конфліктних ситуацій домінують емоції, які можуть призвести до втрати контролю над своїми діями. Емоційний підхід може спричинити перекидання уваги з проблеми на стосунки і відношення до опонента, що призводить до застою в розв'язанні ситуації. Основна мета полягає в тому, щоб відрізнити особисті почуття та емоції від самої проблеми і не переплутувати їх. Численні дослідження підтверджують, що негативний емоційний вплив зміцнюється, якщо йому надається підтримка у вигляді емоційної реакції, але якщо ця підтримка відсутня, негативний емоційний вплив поступово згасає.

Отже, вчителям рекомендується дотримуватися наступних підходів при роботі з підлітками:

1. Створіть позитивне та підтримуюче навколишнє середовище, де підлітки будуть почуватися комфортно та будуть заохочені до взаємодії. Забезпечте можливості для позитивного спілкування та співпраці між учнями.

2. Розвивайте соціальні навички, включаючи комунікацію, співпрацю, розв'язання конфліктів та емпатію. Використовуйте на уроках методи ролевих ігор, дискусій, спільних проектів тощо.

3. Показуйте відповідну модель поведінки, дотримуючись етичних норм та показуючи повагу до всіх учнів. Будьте справедливими, толерантними та емоційно підтримуючими.

4. Розвивайте партнерські стосунки з батьками учнів, спілкуючись з ними, діліться інформацією про успіхи та проблеми їхніх дітей, спільно шукайте способи підтримки та вирішення проблем.

5. Використовуйте позитивний підхід до корекції поведінки, акцентуючи увагу на позитивних аспектах та похвалі, замість суворості та покарань. Ці підходи можуть допомогти вчителям підвищити ефективність роботи з підлітками, сприяти їхньому розвитку та зниженню рівня конфліктної поведінки.

Узагальнюючи вищевикладене, можна відзначити, що здійснення профілактики та корекції конфліктності особистості є суттєвими аспектами роботи з підлітками. Основна мета психологічної профілактики полягає у розвитку навичок позитивної міжособистісної взаємодії та у формуванні конструктивних стратегій поведінки в конфліктних ситуаціях. Для досягнення цієї мети використовуються різноманітні методи психотерапії, включаючи ігрові техніки, тренінги та аутотренінги, а також групові психотерапевтичні методи та інші підходи. Корекційні методи спрямовані на підвищення конфліктної компетентності, розвиток комунікативної культури та оволодіння навичками конструктивної поведінки в конфліктах, а також на самореалізацію особистості підлітка. Основними методами психологічної корекції конфліктності підлітків є соціально-психологічні тренінги, індивідуальні консультації, аутогенне тренування, арттерапія, нейролінгвістичне програмування та медіація. Основними формами психокорекційної роботи є просвітницькі заходи (лекції, бесіди, тренінги), індивідуальні консультації психолога, спільні заняття для батьків із дітьми, а також «круглий стіл» для батьків і вчителів.

ВИСНОВКИ

Аналіз результатів проведеного теоретико-емпіричного дослідження надав можливість сформулювати такі висновки:

1. Вивчення теоретико-методологічної літератури показало, що «конфлікт» визначається як біполярне явище, що проявляється у протистоянні протилежних принципів, мотивів або суджень, і виявляється в діяльності учасників соціальної взаємодії з метою подолання різниць. У роботі було надано визначення поняття «конфліктність» як інтегральної психологічної властивості, яка включає комплекс особистісних якостей, специфіки поведінки та особливостей комунікативної, емоційно-вольової, мотиваційної і інтелектуальної сфери, що сприяють виникненню та загостренню конфліктів і конфліктних ситуацій. Щодо класифікації конфліктної взаємодії, були розглянуті такі її види, як: внутрішньо-особистісна, міжособистісна, внутрішньогрупова та міжгрупова.

2. Аналіз психологічної літератури виявив, що підлітковий вік, який триває від 10 до 15 років, характеризується як перехідний період від дитинства до дорослості, під час якого особистість проймає внутрішні конфлікти з собою та іншими, щоб відчутися себе як індивідуум. Зазначено, що конфліктність особистості у підлітковому віці формується за допомогою різноманітних чинників: психологічних (таких як темперамент, рівень агресивності, емоційний стан, тривожність); соціально-психологічних (соціальні установки і цінності, взаємини з опонентом, рівень комунікативних навичок, інтелект); та соціальних (умови життя і діяльності, соціальне середовище, можливості задоволення потреб). Виявлено такі ознаки конфліктності серед підлітків: протест та непокора в стосунках з дорослими, підвищена емоційна збудливість, імпульсивність, негативізм, рухливість між станами збудження та загальмованості. Були розглянуті такі види міжособистісних конфліктів серед підлітків: конфлікт думок, конфлікт

інтересів, конфлікт цінностей, а також різні типи конфліктів: міжособистісний, конфлікт між особистістю і групою, міжгруповий. Значущими особистісними характеристиками конфліктності підлітків є безкомпромісність, запальність, наступальність і непоступливість, що може призводити до деструктивних моделей поведінки.

4. Емпіричне вивчення проблеми проводилось в три етапи: підготовчий, діагностичний і аналітико-інтерпретаційний. Була визначена логіка емпіричного дослідження, сформована репрезентативна вибірка, створений психодіагностичний комплекс традиційних методик, спрямованих на вивчення особливостей конфліктності підлітків.

Аналіз емпіричних даних виявив, що більшість досліджуваних має середній рівень конфліктності, але при цьому є досліджувані з високим рівнем. Вивчення стилів поведінки підлітків у конфліктних ситуаціях вказує на те, що у досліджуваній вибірці переважають суперництво та уникнення. Отримані результати показують, що у підлітків домінує запальність, також спостерігається помста, безкомпромісність, підозрілість, напористість та образливість, що потребує психокорекційної підтримки.

5. В роботі досліджено методи та прийоми психологічної профілактики та корекції. Серед основних методів профілактичної роботи з попередження конфліктної поведінки виокремлюють такі активні методи, як: ігрові психотехніки, тренінгові психотехнології та аутотренінги, а також методи групової психотерапії та інші. Основними методами корекції конфліктності серед підлітків є: соціально-психологічний тренінг; індивідуально-психологічне консультування; аутогенне тренування; арттерапія; нейролінгвістичне програмування; медіація. Формами психокорекційної роботи є: просвітницькі заходи (лекції, бесіди, заняття з елементами тренінгу); психологічний супровід у вигляді індивідуальних консультацій психолога; спільні заняття з елементами тренінгу для батьків з дітьми; «круглі столи» для батьків і вчителів.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Белякова С., Шовкова К. Соціально-психологічні особливості розвитку особистості сучасного підлітка. *Молодий вчений*. 2018. № 5(57). С. 454–458.
2. Близнюкова О.М., Мельничук І.Я. Фасилітація як психологічний механізм формування партнерських взаємовідносин у підлітковому віці. *Теоретичні і прикладні проблеми психології*. 2019. № 1(48). С. 28–36.
3. Булах І. С. Психологія особистісного зростання підлітка: Монографія. К.: НПУ імені М.П. Драгоманова, 2003. 340 с.
4. Гарькавець С.О., Волченко Л.П. Конфлікти в освітньому середовищі: діагностика та практика вирішення: навчально-методичний посібник. Харків: Друкарня Мадрид, 2020. 92 с.
5. Гарькавець С.О., Полуєктова К.О. Проблема соціальних конфліктів, психологічні наслідки та шляхи подолання. *Теоретичні і прикладні проблеми психології: зб. наук. праць Східноукраїнського національного університету ім.В. Даля. Сєвєродонецьк: Вид-во СНУ ім.В. Даля, 2018. № 3 (47). С. 110–117.*
6. Горбачова О. Ю. Аналіз трансформацій у структурі ціннісно-сміслових настановлень підлітків. О. Ю. Горбачова, Ю. М. Сошина. *Проблеми сучасної психології*. 2020. № 2. С. 162-168.
7. Грабовська С.Л. Психологія примирення: навч. посібник. Львів, ЛНУ імені Івана Франка, 2020. 294 с.
8. Грузинська І.М. Проблема емоційного реагування на стресові ситуації в умовах воєнного стану. *Вісник Національного авіаційного університету. Серія: Педагогіка. Психологія: зб. наук. пр.* К.: Національний авіаційний університет, 2022. Вип. 2(21). С. 97-107.
9. Джелалі В.О. Психологія вирішення конфліктів: навч. посібник для студентів ВНЗ. К.: Наукова думка, 2006. 320 с.

- 10.Дзюба Т.М. Комплекс методик для діагностики психологічної готовності керівника школи до взаємодії в умовах конфлікту. За наук. ред. Л.М.Карамушки. Полтава: ПОІППО. 2005. 64с.
- 11.Дмитрюк Н.С. Я-концепція як реконструкція прояву конфліктної поведінки підлітка. *Витоки педагогічної майстерності*. П., 2011. Вип.7. С.316 – 326.
- 12.Долинний С. Конфліктогенність поведінки підлітків у сучасному кіберпросторі. *Теоретичні і прикладні проблеми психології*, № 1(54). 2021. С.64–73.
- 13.Долінська Л.В., Матяш-Заяць Л.П. Психологія конфлікту: навчальний посібник. Київ : Каравела, 2019. 304 с.
- 14.Ємельяненко Л. М. Конфліктологія: навч. посіб. Л. М. Ємельяненко, В. М. Петюх, Л. В. Торгова, А. М. Гриненко; за ред.: В. М. Петюха та Л. В. Торгової. К.: КНЕУ, 2005. 315 с.
- 15.Журба К. Війна як чинник впливу на смисложиттєву сферу сучасних підлітків. *Нова педагогічна думка*. 2022. № 2 (110). С. 105-109.
- 16.Зарицька В. В. Психологія конфлікту: навч. Посіб. Класич. приват. ун-т. Запоріжжя: Видавничий дім "Гельветика", 2019. 379 с.
- 17.Зливков В., Лукомська С., Євдокимова Н., Ліпінська С. Діти і війна: монографія. Київ.-Ніжин: Видавець ПП Лисенко М.М., 2023. 221 с.
- 18.Ішмуратов А. Т. Конфлікт і згода. К. : Наукова думка, 2010. 192 с.
- 19.Кавиліна Г. К. Конфліктологія: навчальний посібник для здобувачів вищої освіти спеціальності: 012 Дошкільна освіта. Одеса: Видавництво ТОВ «Лерадрук», 2021. 153 с.
- 20.Камінська О. Особистісні детермінанти конфліктності в підлітковому віці. *Психологія: реальність і перспективи. Збірник наукових праць РДГУ*. Вип. 14. Рівне, 2020. С. 84-91.
- 21.Коберник Л.О. Сучасне студентство: проблеми конфліктних форм поведінки та їх подолання. *Теорія і практика управління соціальними системами:*

- філософія, психологія, педагогіка, соціологія. Щоквартальний науково-практичний журнал. Харків : НТУ «ХПІ», 2008. №1. С. 108 - 116.*
22. Конфлікти в освітньому середовищі: діагностика та практика вирішення: навчально-методичний посібник. Харків : Друкарня. Мадрид, 2020.
 23. Конфліктологія: загальна та юридична: підручник. Л. М. Герасіна, М.П. Требін, О.М. Сахань, В. Д. Воднік; за заг. ред. Л.М. Герасіної. Харків: Право, 2021. 224 с.
 24. Конфліктологія: курс лекцій, енциклопедія, програма, таблиці. Навчальний посібник. Ужгород: Видавництво УжНУ «Говерла», 2020. 360 с.
 25. Конфліктологія та теорія переговорів: навч. посіб. Т. Яхно, І. Куревіна. Центр учбової літератури, 2021. 168 с.
 26. Котловий С. А. Формування соціального досвіду безконфліктної поведінки в учнів професійного ліцею: монографія. С.А. Котловий, Л.О. Котлова. Житомир: Вид-во ЖДУ імені І.Франка, 2018. 273 с.
 27. Коць М. Психологічні детермінанти конфліктної поведінки підлітків. М. Коць, І. Мудрак. *Соціальна психологія*. 2007. № 1. С. 162–169.
 28. Кузікова С. Б. Вікові особливості переживання травм війни: інтегративний підхід. С. Б. Кузікова, В. Л. Зливков, С. О. Лукомська. *Науковий вісник Херсонського державного університету*. Серія: Психологічні науки: зб. наук. праць. гол. ред. О.Є. Блинова. Івано-Франківськ: ХДУ, 2022. Вип. 2. С. 64-70.
 29. Куниця Т.Ю. Проблема конфліктів у шкільному колективі . Київ, 2018. С. 114–120 .
 30. Лаврінченко В. А. Міжособистісна взаємодія у неформальних об'єднаннях як чинник розвитку ціннісно-сміслової свідомості підлітків [Текст]: автореф. дис. ... канд. психол. наук: 19.00.07; Київ. ун-т ім. Бориса Грінченка. Київ, 2018. 20 с.
 31. Литвинчук Н.Б. Конфліктна поведінка в підлітковому віці. *Психолого-педагогічний супровід професійної підготовки та підвищення кваліфікації*

- фахівців в умовах воєнного стану: матеріали XI Міжнародної науково-практичної конференції (20 травня 2022 р.)*. Київ, 2022. С. 93-97.
- 32.Литвинчук Н., Смолінчук Л., Дараган А. Вплив психологічних чинників на конфліктну поведінку у підлітків. *Вісник Національного авіаційного університету. Серія «Педагогіка, Психологія»*. 2022. № 20. С. 87–100.
- 33.Ложкін Г. В. Психологія конфлікту: теорія і сучасна практика: навч. посіб. Г. В. Ложкін, Н. І. Пов'якель. К. : Професіонал, 2007. 435 с.
- 34.Лугова В. М. Особливості конфлікту як способу соціальної взаємодії у підлітковому віці. В. М. Лугова, І. В. Литовченко. *Молодий вчений*. 2020. №5 (81). С. 199–207.
- 35.Макарчук Н. О. Конфліктність особистості та її перетворення у контексті проблеми формування особистісної детермінації. *Міжнародний науковий форум: соціологія, психологія, педагогіка, менеджмент*. 2009. Вип. 1. С. 217-229.
- 36.Мамчур І. Психологічні особливості входження підлітків до соціальних референтних груп. *Теоретичні і прикладні проблеми психології*. 2021. Вип. № 2(55). С.101–112.
- 37.Матвійчук Т. Ф. Конфліктологія: навчально-методичний посібник. Львів : Вид-во «ГАЛИЧ-ПРЕС», 2018. 76 с.
- 38.Матяш-Заяц Л.П. Соціально-психологічні чинники виникнення міжособистісних конфліктів у ранньому юнацькому віці: дис... канд. психол. наук: 19.00.07. Національний педагогічний ун-т ім. М.П.Драгоманова. К., 2005.
- 39.Михайлишин У. Б. Вплив самооцінки на конфліктну поведінку підлітків. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Психологія*, 2022. (3), 86-92.
- 40.Михайлишин У.Б., Ільїна В.М. Вплив акцентуацій характеру на агресивну поведінку підлітків. *Теоретичні і практичні проблеми психології та соціальної роботи*. 2021. Вип. 2(55). С.83-100.

- 41.Нерубаєва І.О., Павловський А.П., Шебардіна А.В. Найкращі практики роботи з підлітками : методичний посібник. Київ, 2020. 180 с.
- 42.Одінцова А.М. Психологічні особливості конфліктної особистості. Соціокультурні та психологічні вектори становлення особистості: колективна монографія. Херсон: Вид-во ФОП Вишемирський В.С., 2018. С. 230–252.
- 43.Орлов В. Ф., Отич О. М., Фурса О. О. Психологія конфлікту : навч.- методич. посібник для підготовки магістрів усіх форм навчання. Київ : ДЕТУТ, 2008. 422 с.
- 44.Партико Н.В. Психологія конфліктів. Львів: Видавництво Львівської політехніки, 2019. 132с .
- 45.Петрінко В.С. Конфліктологія: курс лекцій, енциклопедія, програма, таблиці. Навчальний посібник. Ужгород: Видавництво УжНУ «Говерла», 2020. 360 с.
- 46.Пов'якель Н. І. Психопрофілактика конфліктів: [посібник]. К.: Шкільний світ, 2012. 128 с.
- 47.Практика медіації: Словник-довідник. уклад. С.О. Гарькавець, Л.П. Волченко. Лисичанськ: ТОВ «ФОКСПРИНТ», 2019. 128 с.
- 48.Проблема конфліктності підлітків. О.О. Шеремет. С. О. Моїсеєнко. «Донбаський державний педагогічний університет» *Педагогіка й сучасні аспекти фізичного виховання . Збірник наукових праць VI Міжнародної науково-практичної конференції 13-14 травня 2020 року*. Краматорськ ДДМА 2020. С. 215 – 221.
- 49.Профілактика деструктивної поведінки підлітків. Т. Журавель, Ю. Удовенко. Видавництво ФО-П Буря О.Д. Київ, 2022. 144 с.
- 50.Прикладні аспекти діяльності психологів та соціальних працівників в соціономічній сфері: колективна монографія. Н. В. Волинець, С. М. Кондратюк, Л. В. Левицька, О. С. Ковтун та ін.; за ред. Н. В. Волинець. Київ : Університет «Україна», 2023. 544 с.
- 51.Психологія розвитку особистості у підлітковому та ранньому юнацькому віці. Навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів. [Н.О.

- Гончарова, Ю.Л. Горбенко, Ю.І. Калюжна, В.А. Лавріненко, М.М. Мельничук, О.Г. Мирошник, Н.М. Мишко, В.Ф. Моргун, Л.Г. Перетяцько, М.М. Рева, К.В. Седих, М.М. Тесленко, І.Г. Тітов, Т.Є. Тітова, А.С. Харченко, Н.О. Чайкіна, Т.А. Яновська]; за ред. К.В. Седих. Полтава: Астроя, 2018. 342 с.
- 52.Резнікова О.А., Солодка О. В. Психологічні особливості поведінки підлітків у конфліктних ситуаціях. *Теорія і практика сучасної психології: зб. наук.праць Класичного приват. ун-т. Запоріжжя*, 2018. С.168-172.
- 53.Сапельнікова Т. С. Чинники конфліктної поведінки школярів 10-11 класів [Текст]. Т. С. Сапельнікова, Ю. О. Білоцерківська. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія: Психологічні науки*. 2019. Вип. 1. С. 67-72.
- 54.Седих К.В., Моргун В.Ф. Делінквентний підліток. Навчальний посібник з психопрофілактики, діагностики та корекції протиправної поведінки підлітків для студентів психологічних, педагогічних, соціальних, юридичних спеціальностей та інтернів-психіатрів. 3-е вид., доп. К.: Видавничий Дім «Слово», 2019. 272 с.
- 55.Смисложиттєві цінності сучасних підлітків в умовах євроінтеграційного поступу України: монографія. [Журба К. О. (ред.), Бех І. Д., Доукіна О. М., Федоренко С. В., Шкільна І. М.]. Кропивницький: Імекс-ЛТД, 2022. 155 с.
- 56.Сорока А. Психологічні особливості мотивації, стилів конфліктної поведінки та ціннісної сфери в підлітків та їх батьків. А. Сорока, О. Гмирь. *Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. Серія 12: Психологічні науки: зб. наук. праць*. Київ : Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2021. Вип. 16 (61). С. 99-109.
- 57.Токарева Н. М. Лабіринти дорослішання: психічний розвиток особистості підлітково-юнацького віку: монографія. Кривий Ріг: ТОВ «НВП «Інтерсервіс»», 2021. 216 с.

- 58.Токарева Н. Психологічний контент конфліктної поведінки підлітків. *Проблеми сучасної психології: зб.наук.праць К-ПНУ імені Івана Огієнка, Інституту психології ім. Г.С. Костюка НАПН України. Кам'янець-Подільський*, 2019. Вип. 45. С.381-404.
- 59.Трофименко А. В., Константинова Ю.В. Конфліктологія та теорія переговорів : навчальний посібник. Маріуполь : МДУ, 2020. 375 с.
- 60.Ульянова Т.Ю. Індивідуально-психологічні особливості конфліктності як властивості особистості: автореф. дис. канд. психол. наук: 19.00.01 – загальна психологія, історія психології. Одеса, 2017. 22 с.
- 61.Ульянова Т. Ю. Конфліктність як чинник співпереживання. Науковий вісник Південноукраїнського національного педагогічного університету ім. К. Д. Ушинського. 2014. № 7-8. С. 39-47.
- 62.Цінність життя підлітка: світоглядні орієнтири: Монографія. [В.М. Шахрай (Ред.), Т.Ф. Алексеєнко, Л.В. Гончар, Л.В. Канішевська, Р.В. Малиношевський (2019)]. Київ, 2019. 136 с.
- 63.Чала О. А. Сутність та детермінанти деструктивної конфліктності особистості. *Науковий часопис НПУ ім. М.П. Драгоманова*; серія № 12. Психологічні науки. К., 2009. №26 (50). Ч. I. С. 399–402.
- 64.Челнокова М. Особливості корекції негативних психоемоційних станів як наслідків конфліктів у навчально-виховному процесі засобами кінезіології. М. Челнокова, І. Шеремет, К. Василенко. *Професійна освіта: методологія, теорія та технології*. 2018. Вип. 7(1). С. 243-258.
- 65.Щербакова О.О., Клиженко, Я.В. Корекційно-розвивальна програма «Конфлікт крізь призму підліткового віку». *Теорія і практика сучасної психології*. Випуск 14, №2, 2019. С. 100-104.
- 66.Щербакова О.О., Кондрацька Л.В., Беженська А.А. Вікові особливості психоемоційного стану підлітків. в умовах війни. *Габітус*. 2023. Вип.55. с.67 - 72.

67. Яновська Т. А. Порівняльний аналіз особливостей конфліктної поведінки молодших та старших підлітків. Молодий вчений. Херсон. 2020. №1 (77). С. 53-56.
68. Яновська Т. А. Психологічні основи профілактики практичним психологом конфліктів у підлітковому середовищі. Молодий вчений. Херсон. 2021 №7(95). С. 45-49.
69. Яхно Т. Конфліктологія та теорія переговорів. К.: Вид-во Центр навчальної літератури, 2019. 168 с.